

FÉNYKÉP TÉRKÉP VILÁGKÉP

(ELSŐ RÉSZ)

Megkísérlem a 19. századi magyarországi (műtermi) fotográfia új, áttekinthetőbb képét felvázolni, átolvasva a vonatkozó (hazai) fotótörténeti szakirodalmat, és használva különösen az online elérhetővé vált forrásokat. Bár jelen dolgozat állításai és következtetései az ismerhető szakmai konszenzustól több szempontból eltérnek, nem feltétlenül a korrekciós cél vezet, az alábbi dolgozat akár vitaanyagnak is felfogható. Döntő állítás, amit a tények mutatnak, hogy az új, technikai médium megjelenése, birtokbavétele, elterjedése, stabilizálódása, társadalmi használatának általánossá válása, megértése, valamint intézményesülése, integrálódása a vizuális – művészi – gazdasági szisztémába olyan folyamat, amelynek a legtöbb eleme nem érthető meg az általános történeti helyzetet, egyéb kulturális, gazdasági és személyes viszonyok ismerete, figyelembevétel nélkül. Azt is mondhatnám, nincs olyan, hogy „fotótörténet” önmagában, kiszakítva és elkülönítve az élet, a világ (vagy „valóság”) egyéb tényeitől – még akkor sem, ha maga a fotográfia épp ezt csinálja: kiszakít vizuálisan (fény által) megragadható mozzanatokot a világfolyamból, és időlegesen tartósít, mintegy kontextusmentesen hozzáférhetővé tesz egy-egy fragmentumot valamely térben és időben egyaránt távoli megfigyelő, kutató vagy használó számára – aki azután úgy gondolhatja, ezen a váratlanul nyílt időablakon keresztül majd a „múltba” jól visszaneézhet. Pedig amíg csak a képeket nézzük, mindig a saját jelenünkben tanyázunk, bár gyakori és egyre gyakoribb eset lesz, hogy „a múltból” közvetlenül semmi más nem áll rendelkezésünkre, csupán a kép.

Ha az alábbi megfontolások érvényesek, akkor valószínűleg átrendezendő a fotográfia hazai elterjedésére és a mennyiségi viszonyokra tett megállapítások sokasága, az *amatőrök* és *szakfényképészek* elkülönítésére és egymáshoz viszonyítására tett számos eddigi vélekedés, a korábbi „korszakolások”, valamint a fentiek nyomán olvasható, sokszor naiv, a tudományosság látszatát keltő következtetések sora. A vállalkozás hozadéka, hogy sokkal pontosabb képünk lehet azokról a személyekről,¹ akikhez a 19. századi nyilvánosság, különösen annak vizuális átalakulása köthető, következésképp előtűnik Budapest nagyvárossá alakulása folyamatának, és ezzel párhuzamosan a technikai képek, a változó képvilág, a művészet

¹ A Mellékletek 1. táblája a korszak és a történet fontosabb szereplőinek életidejét egymáshoz viszonyítva teszi átláthatóvá.

és a hétköznapi 19. századi kapcsolatának viszonylag felületesen ismert, ám alapvető, meghatározó mediális háttere. A műtermek időbeli változásai, a létesítés és megszűnés, valamint a tulajdonos vagy használók változásai felől tekintve a szóban forgó, közel fél évszázadra, két hálózatra is felfigyelhetünk, a konkrét helyek változó gráfjaira, továbbá a személyek kapcsolati hálójára.² A médiumarcheológiai szempontról sem megfélekedve érdemes figyelni arra, hogy a fénykép csupán egy volt az új típusú látványosságok,³ a kaleidoszkópszerűen változó és exponenciálisan szaporodó vizuális ingerek sorában, amelynek paradigmaváltó újszerűségét nem mindenki ismerte fel vagy látta be, néha maguk a fotográfusok sem voltak ennek tudatában. A közönséget pedig, amely csak képeket akart – mint William M. Ivins megjegyzi⁴ – nem érdekelték ezek a technikai, reprográfiai részletek.

Közismert, de ritkán hangoztatott tény, hogy amikor „fotográfát” mondunk, tulajdonképpen nem egyetlen eljárásról beszélünk.⁵ Minden fokozatosan és folyamatosan alakult,⁶ még a Magyarországnál jóval fejlettebb régiókban is legalább két évtizedig tart, amíg a magányos úttörőkből először – szinte céhes viszonyok közt munkálkodó – kiskiparosok, majd a médium társadalmulásával a nemzetközi szférában is gazdálkodni képes üzletemberek, vállalkozók lesznek, a kísérletezőkből szakemberek, a kuriozitásból közelfogadott tevékenység, háttérparral, apparátusokkal és folytonosan bővülő, változó nyilvánossággal, piaccal. A korszak és a vizsgált locus legfontosabb jellemzője számos, közel egyidőben zajló folyamat rokonsága és egymásrahatása, hiszen a fényképezés elterjedésének története szinte beleíródik abba a tágasabb történelmi alakváltásba, ahogy a magyar főváros egy periférikus, vidékies hangulatú helyből a legfeljettebb városokkal összevethető, hasonló státusú központi régióvá válik.⁷ Ez a fotográfia révén is érzékelhető, de csak oly módon mérhető, amit a képek már nem mutatnak.

² A Mellékletek 2. táblája kísérlet arra, hogy a fontosabb műtermeket egymás viszonylatában, a működés ideje és a használók változásai kontextusában magunk elé képzelhessük. Nem szerepel rajta minden műterem és a hézagok is pontosíthatók.

³ KOLTA Magdolna, *Képmutatók: A fotográfiai látás kultúrtörténete* (Kecskemét: Magyar Fotográfiai Múzeum, 2003).

⁴ William M. IVINS, Jr., *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. [Prints and Visual Communication. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952] Ford. LUGOSI LUGO László. Szerk. F. ALMÁSI Éva. (Budapest: Enciklopédia Kiadó, 2001), 71.

⁵ Michel FRIZOT, ed., *A New History of Photography* (Köln: Konemann, 1998), különösen a fotográfia fejlődése rész, 23–31.

⁶ Itt sem állítok újat: „...megteremtődtek az állandóan gyorsuló fejlődés szükséges feltételei: hosszú ideig még hátratekinteni nem volt alkalom. Így történt, hogy a fényképezés nagyságát és hatását érintő történelmi vagy ha úgy tetszik, filozófiai kérdések évtizedeken keresztül még csak fel sem merültek.” Walter BENJAMIN, „A fényképezés rövid története”, in Walter BENJAMIN, *Angelus Novus*, szerk. RADNÓTI Sándor, ford. BENCE György et al. (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 689. Hozzátehetjük, hogy az első fotótörténetek (pl. Josef Maria Eder könyvei) inkább technikátörténetek voltak, amit a későbbi szerzők már unhattak, miáltal ez a közelítésmód egy időre kihullott a köztudatból.

⁷ „Mikor a dunamenti három város Budapestté egyesült, az új fővárosnak (melyben az 1869. évi népszámlálás 280.349 lakót írt össze) a katonasággal együtt 296.867 lakója volt. Európa nagyvárosai között a 17-ik helyet foglalta el. A XIX. század utolsó évtizede volt az, mely Budapest népgyarapodásában a legnagyobb szerepet vitte; fővárosunk fejlődése ekkor bontakozott ki teljes nagyságában s népének szaporulata oly erőteljessé vált, aminő sem azelőtt még nem, sem azután már soha nem volt. Népesége tíz év alatt nem kevesebb, mint 226.974 lélekkel, tehát közel

Egyébként – kiterjesztett értelemben – akár azt is írhatnám, hogy a fénykép folytonosan változó médiumként mindaddig nem stabilizálódott, amíg a jelen digitális – automatikus világa létre nem jött, de ez messzire vezetne.⁸

A fotografálás maga nem túl bonyolult ügymenet, nincs sok paraméter, ha csak a médiumot nézzük, és nem számítjuk hozzá a világot, amelyre a lencse és a fényérzékeny anyag nyitott. Nem olyan összetett, mint mondjuk az építészet vagy a sakk. Megtanulható, talán még könnyebben is, mint az írás-olvasás: az adott évtizedek potenciális megrendelőinek, használóinak, nézőinek közönsége egyébként nagyrészt nem tudott írni-olvasni (a statisztikai adatok helyett álljon itt egy karikatúra – és megfejtése).⁹

Ugyanakkor tapasztalati tény, hogy vannak jobb és kevésbé érdekes fényképek... Miért? Vannak jobb és kevésbé jó fotográfusok? Ezt a kérdést most nem érintjük. Helyette gondoljuk meg, bár nem hangzik túl elegánsan, mégis igaz: a képvilágot nézőként valójában mindig a saját (esetenként változó) világgépünkkel vetjük össze, és nem azzal, amit a kép mutat, vagyis ami a képen konkrétan látható – különösen, hogy ez utóbbi (a valaha volt és képen rögzített „világ”) közvetlenül nem is áll rendelkezésünkre általában egy ilyen összehasonlításhoz.

Min alapul az a szöveg? Ahogy már említettem, a vonatkozó és az elmúlt másfél évtizedben szerencsére jelentősen felduzzadt, szempontrendszerében és módszereiben, témaválasztásaiban gazdagodott magyarországi fotográfiával foglalkozó irodalom áttekintésén túl mindenekelőtt az internet révén hozzáférhetővé vált dokumentumhalmaz, adatbázisok használatán. Vagyis hazai viszonylatban főként az Arcanum és a Hungaricana részhalmozain, amelyek folyamatosan bővülnek, változnak, és bár a keresési technikák lehetőségeit a véletlen és a célszerűség 50-50%-os találati aránya jellemzi, mégis alapvetően új szemléletre inspirálhatnak. A dolog időigényes ugyan, ám hatékony, mivel például a most rendelkezésemre álló fél év alatt lehetetlen lett volna hasonló mennyiségű eredeti anyag koordinációját, feldolgozását megszervezni. Az online elérhető dokumentumok, adatok,

egy negyed millió fövel gyarapodott, ami 44,8 százaléknak felelt meg.” „Budapest félszázados fejlődése 1873–1923”, *Budapesti Statisztikai Közlemények* 53 (1925), 18. Budapest történetének és a dualizmus korának igen gazdag és sokrétű irodalmára terjedelmi okokból sem térhettünk ki, így csak egyetlen példára, a Városháza egykori könyvsorozatára, azon belül is GYÁNI Gábor *Hétköznapi Budapest* (Budapest: Városháza, 1995) című kötetére utalok, melyben a szerző nem feledkezik meg a kommunikációs és mediális szempontokról sem.

⁸ Posztfotografikusnak is nevezett korunkban számos, korábban evidenciának vélt megállapítás felülíródott, elfogadott „igazságból” tudománytörténeti adalékká alakult, lásd „dokumentumérték”. Mindez a digitális és analóg „fénykép” alapvető, köztudott különbségéből (is) következik. „Although a digital image may look just like a photograph when it is published in a newspaper, it actually differs as profoundly from a traditional photograph as does a photograph from a painting. The difference is grounded in fundamental physical characteristics that have logical and cultural consequences.” (Bár a digitális kép épp úgy nézhet ki, mint egy fotográfia, mikor az újságban publikálják, valójában oly mélyesen különbözik a hagyományos fényképtől, mint a fénykép a festménytől. A különbség gyökere az alapvető fizikai jellemzőkben található, melyeknek logikai és kulturális következményei vannak.) William J. MITCHELL, *The reconfigured eye: visual truth in the post-photographic era* (Cambridge, Mass.–London: MIT Press, 1992, 1994), 3.

⁹ Országosan az összlakosság arányában írni-olvasni tudott 1869-ben 25%, 1880-ban 34%, 1890-ben 42%. MATLEKOVITS Sándor, szerk., *Magyarország közigazgatási és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*, 2. köt. (Budapest, 1898), 931.

előtáruló¹⁰ – és jórészt a Fővárosi Levéltár által időközben elérhetővé tett – építészeti tervdokumentáció és iratanyag jól összevethető az időszakonként megjelentetett egykorú fővárosi címjegyzékek adathalmazával, a sajtóhírekkel és újsághirdetésekkkel, térképekkel, a fotográfusok változó hátlapjain található információkkal és az 1871-ben megalakult Központi Statisztikai Hivatal által rendszeresen gyűjtött és feldolgozott népszámlálási adatokkal.¹¹ Szerencsére ezeket a forrásokat mások is használják,¹² így például Farkas Zsuzsa, Tomsics Emőke vagy Szabó Anna Viola publikációi¹³ igazolják a közlés hatékonyságát, valamint azt is, hogy sokkal több érvényes dokumentum áll a kutató rendelkezésére, mint azt korábban feltételezték. Ma már egyáltalán nem tartható módszer a hiányzóknak vélt adatok helyett a fantázia segítségével adni válaszokat (hacsak nem szépirodalomról van szó), vagy esetlegesen összehalmozott adatokat kiritikátlanul kezelve építeni föl valamilyen narratívát. Nyilvánvaló, hogy a képek maguk sem hagyhatók ki a diszkurzusból, ám itt a *fortörténész* a korszak sajátosságaiból adódóan nemcsak fotókkal, hanem rengeteg olyan technikával és médiummal is kénytelen szembesülni, melyek korábban, úgy tűnt, nem tartoznak az ő területéhez, ahogy ma már a művészettörténész sem teheti meg, hogy ne szembesüljön a vizuális kultúra összes mozzanatával, míg korábban beérhette múzeumi műtárgyakkal. Leginkább azok a kollégák szembesülhettek a fenti ténnyel, akik egy-egy fotográfus vagy műterem történetét kísérelték meg bemutatni, mivel az ilyen monografikus

¹⁰ Cs. PLANK Ibolya és HIDVÉGI Violetta, „Az első fényírdák Pest-Budán”, *Budapest* 31, 7. sz. (2008): 12–15.; „Az első fényírdák Pest-Budán, kiállítás a MTA Képzőművészeti gyűjteményében”, kurátorok Cs. PLANK Ibolya és HIDVÉGI Violetta, 2008. jún. 4.–aug. 4.; HIDVÉGI Violetta és MARÓTY Katalin: *Diescher József (Építészet és mesterség)* (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2016).

¹¹ „A pestvárosi statisztikai hivatal alapítása ugyanazon időbe esett, melybe az 1870-diki népszámlálás foganatosítása. A hivatal legelső teendőit ezen népszámlálás anyagának egybegyűjtése és földolgozása képezte.” KÖRÖSI József, „Pestvárosi statisztikai évkönyv. 1. évfolyam”, *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 7 (1873): 310. „Nagy munka készült el az országos statisztikai hivatalban: a legutóbbi népszámlálás adatai már fel vannak dolgozva. A hivatal számos tagján kívül közel négyszáz díjnok dolgozott a nagy művön, melynek ily aránylag rövid idő alatt történt elkészülése főképp Keleti Károly miniszteri tanácsos buzgalmának köszönhető. A személyzetet már e héten feloszlatták, de mielőtt ez történnék, mindnyájan lefényképeztették magukat Szerdahelyi budai műtermében s az arcképeket egy, Morzsányi által igen diszesen kiállított, albumban adták át Keleti Károlynak.” *Fővárosi Lapok*, 1881. szept. 28., 1302.

¹² Újabb kitérő lehetne itt a „digital humanities”, digitális bölcsészet, melynek szerencsére már Magyarországon is van katedrája, kiadványai. Csupán annyit jegyzek meg itt, idézve a *Society of the Query Reader* szerkesztőit, hogy a témával kapcsolatban számos nyomászó probléma ellenére a keresőmotorokkal egyértelműen gazdagodott az életünk, és közülünk csak kevesek akarnak visszatérni a digitális keresés előtti világba. („Despite the pressing problems, it is clear that search engines enrich our lives and only few of us want to go back to the world before digital search.”) René KÖNIG and Miriam RASCH, eds., *Society of the Query Reader. Reflections on Web Search*, INC Reader #9 (Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2014). 14. Hozzáférés: 2020.05.24. <https://networkcultures.org/query/>.

¹³ FARKAS Zsuzsa, *Embermásoló. Borsos József festőművész fényképeinek története* (Kecskemét: Magyar Fotográfiai Múzeum, 2009); TOMSICS Emőke, „A fotográfia a reprodukció korában. Szempontok az 1850–60-as évek nyomtatott képeinek forráskritikájához”, *Folia Historica* 29 (2014): 9–58.; SZABÓ Anna Viola, *Gondy és Egey fényképezési műintézete Debrecenben*, ([Kecskemét–Debrecen]: Magyar Fotográfiai Múzeum–Déri Múzeum, 2008.

feldolgozás¹⁴ során legalább két kikerülhetetlen motívum világossá válhatott számukra: a fotónál kevésbé működhet a művészettörténeti oeuvre-katalogus mintájára felépített konstrukció, hiszen százezres mennyiségű képről van szó, melyek jó része, legalábbis a 19. századot tekintve, megsemmisült vagy lappang. Valamint nélkülözhetetlen, hogy a szerző arról is mondjon valamit, ami a képek révén és a fotográfus személyétől részben függetlenül¹⁵ megmutatkozik, s ez ügyben csak akkor lehet hatékony, ha figyelembe veszi, ami a képeken nem látható.

Az ellenőrizetlen adattöredékekből előállított narratíva ismert gyakorlata az innen-onnan származó információforgácsok folyamatos szöveggé („történetté”) alakítása, melyet azután lehet idézni, kritikátlanul átvenni, tovább terjeszteni. Az első, egyébként máig használt összefoglalók gyakran ilyenek, ráadásul általánosító következtetések nem is mindig állnak távol az igazságtól. „A szakfényképezés süllyedésével egyidejűleg egyre erőteljesebbé válik az amatőrmozgalom.” Joggal kérdezhetnénk ezért: nem mindegy, hogy pontosan hol és meddig működött például az a hat fényképész, akik az első emelet-ráépítésekkel az új médium jelenlétének intenzitását a kisvárosi sétáló számára az 1860-as évek elején először láthatóvá tették, amikor a házak udvarán és parkokban működő, rejtőzködő fabodék helyett a városias megjelenés mellett döntöttek? Hiszen képeik nagyrészt éppúgy eltűntek, mint az építményeik – ráadásul kinek van ideje ezekre a részletekre? Ahogy a netes szleng mondja, *tldr*,¹⁶ térjünk a lényegre, mi az eredmény? A történelem nem matematika, de kiválóan tudja használni a számokká is alakítható ismereteket, így alább ezekkel a „lényegtelen” részletekkel foglalkozunk. Például mit kezdjünk ezzel a mondattal: „Az 1880-as népszámlálás adatai szerint 257 önálló fényképész működött ekkor Magyarországon, a gazdasági statisztika viszont 284-et ismert el. Köztük 5-10 a nő.”¹⁷ Farkas Zsuzsa ennél pontosabb: „Jekelfalussy József az 1880-as népszámlálás eredményeire alapozva közölt általános adatokat a magyarok hivatásáról és foglalkozásáról. 257 önálló fényképész és 219 segéd, vagyis összesen 476 egyén dolgozott szerinte a szakmában.”¹⁸ De mit mond maga a „megidézett” statisztika, a publikált népszámlálási adatok táblázataiból és magyarázataiból mit tudhatunk meg?

¹⁴ A 19. században Magyarországon dolgozó fényképészek közül (csak korszakunra gondolva) készült már ilyen nagyobb munka Borsos, Barabás, a Divaldok, Gondy és Egey, Klósz, Mezey, Országh, Simonyi, Strelisky, Szathmári Pap, Veress működéséről. Itt említendő még FARKAS Zsuzsa, *Festőfényképezés 1840–1880* (Kecskemét: Magyar Fotográfiai Múzeum, 2005) című úttörő munkája, életrajzokkal, valamint legutóbb E. CSORBA Csilla – SÍPŐCZ Mariann, *Arany János és a fényképezés: Országh Antal fotográfus (1821–1878) pályaképe* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2019).

¹⁵ „Forrásfeltáró munkánk során az vált mindinkább érdekessé, miként lenne megragadható a képeken és a képek mögött látható, sejthető, társadalmi meghatározottságaiban élő ember.” SZABÓ Anna Viola, *Gondy és Egey fényképezési műintézete Debrecenben*, ([Kecskemét–Debrecen]: Magyar Fotográfiai Múzeum–Déri Múzeum, 2008), 9.

¹⁶ too long, don't read – ne olvasd, túl hosszú.

¹⁷ SZILÁGYI Gábor, *Magyar Fotográfia Története. A fémképtől a színes fényképig* (Budapest: Magyar Filmintézet, 1996), 209.

¹⁸ FARKAS Zsuzsa, „A fényképész szakma növekedése a magyar korona területén, 1840–1890. Hány fényképészt ismerünk?” *Fotóművészet*, 53, 2. sz. (2010): 116–119. Ehhez kapcsolódnak a 3. és 8. melléklet diagramjai és grafikonja.

A 4. lapon, a főváros és az ország foglalkozási ágak szerinti, táblázatos összehasonlításból valóban látjuk, hogy 476 fényképész működik az országban,¹⁹ közülük Budapesten 148, azaz 31,09%. A 185. lapon ezt olvashatjuk: „Az országban létező fényképészekből és könyvkötőkből is egy teljes harmad Budapesten él. A fametszőkből és vésnőkökből 44%, az aranyműveseknek, könyvnyomdászoknak és műszerészeknek (mechanikusoknak) több mint fele, sőt a könyvnyomdászokból majdnem teljes két harmadrész!”

A statisztika nem azt mutatja, hányan fényképeztek, hanem azt, hogy a megkérdezettek közül hány személy jelölte meg ezt a foglalkozást mint kereseti forrást, és a korszak népszámlálási adatai, 1881–1891–1901 (pontosabban 1880–1890–1900, mert a januári adatfelvétel miatt az adatok az előző évre vonatkozathatók), egymással összevethetők, néhány szempontból akár az 1870-es népszámlálás is.²⁰

Az 1880-as felmérésből megtudjuk, hogy Budán és Pesten, a főváros tíz kerülete szerinti bontásban hány férfi és nő foglalkozott fényképezéssel, valamint az önállók és alkalmazottak arányát. Ezt összevethetjük az 1890-es népszámlálási adatokkal és a két év fővárosi címjegyzékeiben publikált címeikkel, kerületekre bontva:

KSH	1880 statisztika	1880 címjegyzék	1890 statisztika	1880 címjegyzék	1880 műterem / alkalmazott	1890 műterem / alkalmazott
Buda	férfi/nő	műterem	férfi/nő	műterem		
I.	16/0	1	10/0	3	1/16	3/10
II.	8/0	5	14/1	5	5/8	5/15
III.	0		4/0	1		1/4
<i>Buda mind</i>	<i>24/0</i>	<i>6</i>	<i>28/1</i>	<i>9</i>	<i>6/24</i>	<i>9/29</i>
IV.	16/1	8	23/1	8	8/17	8/24
V.	21/2	5	21/1	5	5/23	5/22
VI.	26/2	6	41/4	6	6/28	6/45
VII.	28/0	6	53/4	9	6/28	9/57
VIII.	24/1	8	38/3	12	8/25	12/41
IX.	3/0	3	12/1	3	3/3	3/12
X.	0		4/0			0/4
<i>Pest mind</i>	<i>118/6</i>	<i>36</i>	<i>192/14</i>	<i>43</i>	<i>39/124</i>	<i>43/206</i>
Budapest	148 (142/6)	42	235 (220/15)	52	42/148	52/235

¹⁹ Kőrösi József megjegyzése: Az országos adatok Jekelfalussy »Népünk hivatása és foglalkozása« című értékes értekezéséből vannak merítve. Egyes fontos ágak azért hiányoznak, mert nem voltak összehasonlíthatók; így pl. író és művész az országról 1765 van kimutatva, holott magában a fővárosban (annak tényleges lakosságából) 288 író, 460 műzenész, 234 színész, 213 festő és szobrász és 636 egyéb művész, összesen tehát 1831 egyén van összeírva. KÖRÖSI József, *Budapest fővárosa az 1881. évben.*, A népleírás és népszámlálás eredményei”, *Budapesti Statisztikai Közlemények* 15, 3. sz. (1883). Áttekintés a főváros kereseti forrásai felett. 3., 2. jegyz.

²⁰ A 3. melléklet 3. táblájában összevettük a népszámlálások és címjegyzékek adatait, valamint a budapesti műtermek időbeli változását grafikon segítségével is megmutatjuk.

A táblázat értelmezéséhez hozzátartozik, hogy a címjegyzékek alapján kerületenként csoportosított műtermek száma és a népszámlálási összesítésben megadott önálló és alkalmazott viszonyszám egymástól valamelyest eltér. 1880-as KSH-jelentés 75. táblája 35 önálló férfit és 1 önálló nőt sorol fel, amihez jön a 105 férfi és 5 női alkalmazott, köztük 20 férfi és 1 nő tanonc, valamint 2 fő „kétséges”, így jön ki a fényképészetből élők 148 fős összlétszáma. Míg az 1880-ra értelmezett címjegyzékben 42 címet (de csak 39 „céget”) számolhatunk meg, ebből adódik az utolsó sor utolsó adata: ha összesen 148 fő tartozik a szakmához, amiből itt 42 „önálló” (őket hívhatjuk „fényképésznek”), akkor a kettő különbsége 106 alkalmazott (a statisztikában ez a szám 110, tehát az eltérés a hibahatáron belül van). Hasonlóképp az 1890-es évre vonatkoztatva az 52 cím (ami mögött 49 név van, például Divald vagy az Ellinger testvérek két műteremmel két címen is megtalálhatók) jelent önállót, s így az alkalmazottak száma (ezt levonva az összesített 235-ből) 183 lesz.²¹

Az 1880-as KSH-számláláshoz visszatérve kérdezhetjük: ki lehet az az egyetlen nő, akit megszámláltak a 36 önálló fényképész között? A felmérés évével kapcsolatba hozható címjegyzékekben három nő is szerepel a fotográfus műtermek listájánál, Becske Katherine, Christ Anna és Halász Anna, valamint tudható, bár az 1880–81-es évre vonatkoztatva nincsenek felsorolva, hogy Bülch Anna és Békei Hermina is budapesti műteremtulajdonosok.²²

Tíz évvel később, 1890-ben fényképezéssel foglalkozik Budapesten 220 férfi és 15 nő, ebből alkalmazott 175 (163 férfi és 12 nő), következőképp önálló 45 férfi és 3 nő.²³ 1890-ben készül korcsoport szerinti²⁴ tábla is:

0–15 éves	1–30 éves	30–50 éves	50–60 éves	60 év felett
10 férfi 1 nő	133 férfi 7 nő	63 férfi 7 nő	8 férfi (nő nincs)	6 férfi (nő nincs)

²¹ 1890-es országos adatok szerint Magyarországon önálló: 371, segéd: 438, összesen 809, amiből egyrészt látszik, hogy a műtermek több mint egyharmada még mindig Budapesten van, másrészt hogy a vidéki fényképészek főként egyedül, vagy inkább családi közegben, fizetett segéd nélkül működnek.

²² A felmérésből még sokkal több részletet is megtudhatunk: a 116. lapon lévő 82., „nemzetiségek” szerinti táblából azt, hogy a fényképészek közül 114 belföldi férfi, közülük tud írni 113, míg a 6 belföldi nő mindegyike tud írni. Ahogy a 19 osztrák férfi és a 9 „külföldi férfi” is mind tud írni, nő itt nem szerepel. Láthatjuk a 147. lapon a fényképészek vallás szerinti megoszlását: római kath. 76, lutheránus 13, kálvinista 5, izraelita 42, egyéb 6. A 163. lapról kiderül, hogy a 142 férfiből 67 nős (a nőkről nem, hogy férjeztettek-e), valamint érdekes lehet e kontextusban a 90. tábla: „Összefüggés a férfiak foglalkozási módja és azok nősülése közt.” A fényképészettel foglalkozó férfiak között a korcsoportokat is figyelembe véve a 30 év alatti 74 főből nős 9, a 31–50 éves korosztályba tartozó 52 férfiből nős 43, míg az ötven év feletti 16 főből 15 nős. KÖRÖSI, „Budapest fővárosa az 1881. évben...”, sorrendben 20, 60, 116, 147, 163. lapok, 75, 77, 90. tábla.

²³ Itt a címjegyzék alapján készített listánk és a KSH-adat közti eltérés 4, de ha a cégneveket vennénk alapul, csupán 1.

²⁴ Vajon meg tudjuk-e nevezni az 1. melléklet 1. táblája segítségével az itt jelzett, 1890-ben 60 évnél idősebb, fényképészettel foglalkozó hat férfit? Streliszky Lipót, Simonyi Antal, Heller József, Mayer György, Weinwurm Mátyás a budapestiek közül mindenesetre ebbe a kategóriába taroznak, id. Divald Károly éppen 60 éves, de őt nyilván Eperjesen számolták meg, de Simonyi és Weinwurm Mátyás már bizonyosan nem aktív. A segédek, alkalmazottak nevét (egyelőre?) alig ismerjük.

Összehasonlításként 62 fametszőt (ebből 1 nő) és 584 festőt és szobrászt (köztük 15 nő), valamint 856 kéjhölgyet számoltak meg 1890-ben (utóbbi adatról még lesz szó). Előző kérdésünkre visszatérve, immár három önálló fényképész nőt kereshetünk.²⁵ Ha az 1890-es, 1891–92-es címjegyzékeket megnézzük, Becske Katherine, Christ Anna már nem szerepel. Megtaláljuk még 1890-ben Halász Annát,²⁶ valamint Bülch Annát (VII, kerepesi-út 30.) és Békei Herminát (VII, király-u. 13.), rajtuk kívül özvegy Czecz Mártonné (VIII, Mária utca 22.) és Horváth Vilma (VIII, ujbásártér) az új szereplők. A következő évben Békei Hermin, özv. Czecz Mártonné és Bülch Anna azonos címen (ekkor utoljára) szerepel, Horváth Vilma már a Népszínház-u. 22-ben van, s ötödikként hozzájuk csatlakozik özvegy Halácsy Sándorné (itt először, VII, Damjanich utca 20. – Halácsy műterme korábban az Atelier Parisien volt, a Haris-bazárban). Mindenesetre itt sem a statisztikában jelzett, egyértelműen azonosítható három önálló személyt találjuk. Leszűrhetjük azt a nyilvánvaló tanulságot, hogy az idők során változnak a szereplők. Alkalmasint gyorsabban, mint 10 évente, és nem a népszámlálások ritmusában.

A statisztikai adatvétel, mint például a népszámlálás, lényegében pillanatkép, e szempontból hasonló a fényképhez,²⁷ csupán más eszközt, más módszereket alkalmaz – bár ha azt vesszük, hogy a mai fotográfia, vagyis a digitális adatfeldolgozás ugyancsak számokon alapul, nincs már egymástól annyira távol ez a két terület vagy technika, nem véletlenül hívták a 19. században naiv lelkesültségből fakadóan, de találón a fotográfiát a tudós retinájának. Ma már tudjuk, legalábbis tudomásul kellene vennünk, hogy egy fénykép sokkal kevésbé hiteles, mint egy festmény,²⁸ és persze azt is, hogy a statisztikákat mindig

²⁵ PHILPOTT Beatrix női fényképészekről szóló cikkében („Kit nevezünk fényképésznek? – gondolatok a 19. századi női fotográfusokról”, *Fotóművészet* 60, 3. sz. [2017]: 92–97.) a „teljesség igénye nélkül” felsorol 38 nevet a korszakból. Ehhez az 1890-es népszámlálás nyomán összeállított munka: Dr. Jekelfalussy József, *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke* (Budapest: 1892) alapján hozzátehetünk még húszat: Budapesten: Békei Hermin, Berger Amália, Bülch Anna, özv. Czecz Mártonné, Halácsy Sándorné, Horváth Vilma. Vidéken: Ádám Francziska (Temesvár) Bartos Malvin (Székesfehérvár), Bezdek Matild (Zsolna), Istvánffy Ilona (Keszthely), Keintzel Karolina (Szászrégen), Kellemen Marija (Zágráb), Köhler Teréz (Kapunár), Lengyel Lajosné (Drebeczen), özv. Beszédes Janka (Esztergom), özv. Ertl Bertalanné (Szombathely), özv. Juhász Borbála (Kassa), özv. Letzter Babetta (Szeged), Schlesinger Anna (Nagykanizsa), Schmarda Mária (Nagyvárad), Wavrek Eszter (Tasnád). Feltűnően nagy számban viszik tovább az özvegyek az üzletet, sok esetben ott is, ahol ez a cégnév alapján nem derül ki (pl. a pozsonyi Kozics cég), vagyis a 19. század utolsó harmadára a műtermi fotográfia igen nagy százalékban családi vállalkozássá válik.

²⁶ A következő évben már nem: „Elhaltak névsora Budapesten 1890. február 5. [...] Halász Ágoston[né] szül. Pap Anna 54 éves, fényképész neje, VIII. ker. kerepesi-ut 19.” *Pesti Hírlap*, 1890. febr. 7. 12.

²⁷ „A népszámlálás a népességet a számlálás időpontjában tünteti fel, mintegy fényképben adja vissza a népesség állapotát; és ha így hű képet szolgáltat is, és a népesség számos jelenségeire nézve bő adatokat közöl és mintegy megmeregíti a népesség állapotát, és [...] éppen azért, mert természeténél fogva a meghatározott időpontban létező viszonyokat akarja megörökíteni: a népesség azon jelenségeiről, melyek az élet folytonos változataival kapcsolatosak, főlvilágosítást nem ad.” (MATLEKOVITS Sándor, szerk.): *Magyarország közigazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*, 1. köt. (Budapest: 1897), 122.

²⁸ „...a 19. században a világ egyre kevésbé és kevésbé elképzelhetővé változott. És ez a valódi oka annak, amiért a fotográfiát feltalálták. [...] A fotográfiát azért találták fel, hogy a körülöttünk lévő eseményeket elképzelhetővé tegye. Nemcsak politikai eseményeket, hanem a tudományos és technológiai eseményeket is. [...] A történelem haladt, az események lineárisan fejlődtek. De a fotósok léptek egyet

az adott hatalom írja (a KSH létrehozását törvény előzi meg, a költségeket állami források biztosítják).²⁹ Így ha a cél valamiféle hiteles kép felmutatása, mind a fotográfiát, mind a statisztikát illetően, bármit jelentsen is ez itt most, akkor önmagában sem a fotográfiai corpus, sem a statisztikai adatfeldolgozás nyilván nem elég.

Mire nem alkalmas a statisztika, pontosabban mi nem derülhet ki a listákból és a számszerű adatokból? Ha a budapesti cím- és lakjegyzékekben egy-egy név előfordulási gyakoriságát, vagy az említések számát vesszük alapul, a magyar fotó-szakirodalomban gyakran előforduló szerző, Barabás Miklós és műterme például egészen jelentéktelennek tűnhet, könnyen kihullhat a rostán. A Barabás-műterem működése jó példa arra, mennyiben írja felül az élet a számokat, mennyiben szorul mindig finomhangolásra minőség és mennyiség kérdése. Barabás a műterméhez az építészeti terveket 1862. június 3-án adja be, majd a módosítást 1862. június 25-én. Fájth Jánossal³⁰ 1863. április 9-én ír alá szerződést, de Fájth már 1862 októberétől ott dolgozik, majd 1863-ban elválnak, és Barabás önállóan, 1864. július 29-én még hirdeti, hogy működik.³¹ 1865. január 1-jén a *Pesti Napló*-ban azt közli, hogy ő bezár ugyan, de Louis és társa folytatja, tovább viszi a műtermet, s tőlük utánrendelni is lehet. Már 1865-ben feltűnik a – saját állítása szerint – Hanfstaengl-³² tanítvány Kon Izsó, aki a *Pesti Napló* 1865. december 7-i számában és december 13-án is hirdeti, hogy a műtermet megvette, november 15-én megnyitotta, majd róla éppúgy, mint Louis és társáról, később nem találunk (egyelőre) semmi egyéb hírt, leszámítva néhány vizitkártyahátlapot.³³ A *Fővárosi Lapok* Kon műtermének megnyitása előtt még azt is tudni véli róla, hogy három évig Párizsban működött, mielőtt Franz Hanfstaengl müncheni műtermébe került.³⁴

előre a transzcendens irányába, transzcendálták a történelmet, és az eseményeket a történésekbe fagyasztották. Kiemelték az eseményeket összefüggéseikből, átkódolták történésekké, majd viszályléptek a történelembe. És most használhatjuk őket a történelem egyfajta emlékezetekéül. Ezt hívják dokumentálásnak. A képeket történelmi események dokumentálására használták. Nem is volt olyan könnyű, mint ahogy most elmondom, mert a szubjektivitás problémája is belejátszott. Tudják, a fényképezést azért találták fel, hogy objektív képet hozzon létre, de mivel a kamera kódolva van, még kevésbé objektív, mint egy festmény.” Vilém FLUSSER, „A televíziós kép és a közönségi tér kategóriái a romániai forradalom fényében”, előadás *A médiumok velünk vannak. A TV szerepe a román forradalomban* című szimpóziumon, Budapest, 1990 ápr. 7. (24’30”). In: *„We shall survive in the memory of others”* (Mások emlékezetében élünk tovább) Vilém FLUSSER. DVD videó PAL 87 perc. (Köln: C3 Alapítvány – Verlag der Buchhandlung Walther König), 2010. Hozzáférés: 2020. 05.26. <http://flusserdvd.c3.hu/index.html>.

²⁹ „Az 1881-dik évi népszámlálás egy külön törvényecikk (LII: 1880) által rendeltetett el. [...] A népszámlálásról. (Szentelést nyert 1880. évi június hó 18-án. Kihirdettetett az országgyűlés mindkét házában 1880. évi június hó 21-én.)” [...] „A magyar korona országainak területén általános népszámlálás rendeltetik el. Ezen népszámlálás az 1880. decz. hó 31-én létező népességi állapot szerint, 1881. január hó 1-je és 10-ke közt országszerte megindítandó és szakadatlanul folytatandó, ez idő alatt be is fejezendő” KÖRÖSI, „Budapest fővárosa az 1881. évben...”, Függelék, 209.

³⁰ Fájth János (1817k. – 1869. október 13., Pest). Gyászjelentése szerint 52 évesen hunyt el. Hozzáférés: 2020.05.24. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/410861>.

³¹ A Barabás Miklós műtermének és fotográfusi munkásságának részletes feldolgozására Szegedy-Maszák Zsuzsanna vállalkozott, doktori értekezése számos új, eddig ismeretlen forráson alapul.

³² Franz Hanfstaengl (1804–1877) festő, fényképész, litográfus Münchenben.

³³ Az egyik fennmaradt vizitkártyán olvasható felirat szerint Kon még ott lehetett 1866 tavaszán.

³⁴ 1865. nov. 14. 1035. Ezek a „híradások” lényegében burkolt reklámok, és vélhetőleg a forrásuk épp az, akiről szól, vagyis minden esetben kritikával kezelendők.

Ezt követően dr. Hermann Heid és Ronninger³⁵ a *Politikai Ujdonságok* 1866. október 3-i számának mellékletében közreadott hirdetése³⁶ azt írja: „mi a Heller és társa (ezelőtt Barabás) fényképészeti műintézetét az úri- és korona-utca szögletén 2-dik sz. alatt átvettük.” Vagyis, hogy Heller Józseftől vették át a műtermet – de hogyan kerülhetett oda Heller és mikor? Heller József³⁷ jó ideje a szomszédban, a mintegy száz méterre fekvő Kristóf tér 4. szám alatt működik, 1862 óta Canzi Ágostonnal társulva. Feltételezhetjük, hogy Canzi váratlan halála, 1866. április 13.³⁸ után úgy dönt, a Kristóf téren egyedül nem folytatja, s talán gondolkodhatott ezen a műtermen is? Heller ez idő tájt már az egyik legrégebbi szereplője a szakmának, és a Kristóf téri műtermet két évvel később, 1868 májusában veszi át tőle Doctor Albert, legalábbis hirdetése alapján.³⁹ Mindenesetre Heller végül visszamegy Budára néhány évre (Herz Henrik későbbi emlékezése szerint 1869-ben az Albrecht úton nála volt tanuló,⁴⁰ s a budai helyszínt egy kis újsághír is megerősíti 1870-ből.⁴¹) Az Uri és Korona utca szegletén dr. Heid elválik Ronningertől, 1867-ben már egyedül hirdet (ismert ilyen hátlapja, rajta az 1867-es párizsi kiállítási éremmel, III. Napóleon portréjával), ám a műterem minden bizonnyal kezdettől Klösz Györgyre van bízva, hiszen dr. Heid leginkább Bécsben dolgozik. Rövidesen ugyanezen cím felett a nyomtatott hátlapokon a „Kloess G. előbb Dr. Heid” felirattal találkozunk, majd hamarosan, így például 1869. május 3-án már a magyaros verzió, Klösz – előbb „Dr Heid” – olvasható. Jóval később Klösz György egyébként a saját műterem-alapításának dátumaként 1864-et adja meg hirdetéseiben, illetve az 1885-ös Országos Kiállítás katalógusában. Az ismertebb, Hatvani utca 1. sz. műtermének fennmaradt építkezési tervei (1870. július 5.), és az átépítés ideje alapján a volt Barabás-műtermet 1870 folyamán veszi át Klösz Györgytől Ellinger Ede, aki csak két évvel fiatalabb nála,⁴² ekkor nagyjából 24 éves, és marad egészen 1886. február 1-jéig, amikor is a „saját házába”, a Régiposta utca 11-be költözik át. Ellinger Ede tehát

³⁵ Dr. Hermann Heid (1834, Darmstadt – 1891, Bécs) és Ferdinand Ronninger (1835, Leipzig – 1919, Bécs).

³⁶ Hirdetnek a *Vasárnapi Ujságban* is, pl. 1866. okt. 14., nov. 11.

³⁷ Heller József (1825k. – 1893. március, Budapest).

³⁸ A gyászjelentést Heller adja ki: „A vesztesség leggyászosb érzetével értesíti alulírt saját és Canzi Rudolf s Mária kiskorú gyermekek és rokonaik nevében barátaikat s ismerőseiket, miszerint ügytársa s illetőleg a nevezett árvák édesatyja Canzi Ágoston akadémiai festő és fényképész f. é. ápril 13 esti 7 órakor 53 évkorában rövid szenvedés után, tüdőhűdés következtében az Úrban csendesen jobb életre szenderült át. [...] Heller József, fényképész.” Hozzáférés: 2020.05.24. <http://hdl.handle.net/20.500.12346/366116>. A gyászjelentés éve 1866. Ezek szerint Canzi Ágost 1866. április 13-án, 53 éves korában hunyt el, így lehetséges, hogy a korábban publikált születési adat, 1808. február 2, Baden bei Wien, téves, vagyis a születés éve inkább 1813 körülre tehető. De az sem kizárt, hogy a gyászjelentés téveszti el az életkort.

³⁹ „Eddigi üzlettársam Borsos József urtól barátságosan elválván, a számos év óta itt Pesten, Kristóftér, 4. sz. a. »Heller« czég alatt fennálló, kitűnőnek elismert fényképészeti műintézetet örökaron megvettem, és a nagytekintetű közönséget minden a fényképészet körébe vágó megrendelésekre kérem, miután a fentemlített üzletet Doctor és Kozmata czég alatt az eddigi helyiségben folytatni fogom. Doctor Albert, akadémiai festő és fényképész.” *Pesti Napló*, 1868. máj. 17., melléklet.

⁴⁰ *Pesti Napló*, 1921. jún. 24., 5.

⁴¹ *A Hon*, 1870. dec. 18. Majd újra visszatér a pesti oldalra, az István téri, utolsó műtermét az 1870-es évek végén nyitja meg.

⁴² Ellinger Ede (1846. április 20. – 1915. május 30., Budapest). Sírja a Kozma utcai temetőben.

16 éven át dolgozik itt, az 1862–1888 között 26 éven át működő műterem⁴³ hét ismert használója közül a leghosszabb ideig, feltehetőleg utolsóként.

Ezen a ponton érdemes jelezni, a kutatás egyik személyes indítéka az volt, hogy mintegy geográfiailag vagy topográfiailag bejárhatóvá, de legalábbis elképzelhetővé tegyem – magamnak is – azokat a tereket, ahol ezek a műtermek létrejöttek, felépültek és működtek, majd eltűntek, vagyis nem csupán adatszerűen, de vizuálisan – mintegy a virtuális időgép térképes-kronologikus layerreire felépítve – is elérhetővé válhassanak ezek a helyek, látszódnak a kisvárosias közelség, majd a megnyíló új utcákkal és terjeszkedő várossal egyidőben a bővülés ritmusa: felfelé, az emeletes házakkal, és kifelé, a városmagokhoz kapcsolt kültertek urbanizálásával. Közel száz budapesti műhelyről, fabódékról és tetőtéri beépítésekről áll rendelkezésre (mindaddig) valamilyen vizuális információ (építészeti terv, rajz, metszet, fénykép), ami ennek az alapjául szolgálhat. A személyek, helyek működésének ritmusa a jelen szöveghez mellékelt táblázatokból látható, de a rendelkezésemre álló idő alatt a térképes-topokronologikus vizualizációnak csak halvány körvonalait, vázlatát valósíthattam meg.⁴⁴ Remélhetőleg mégis érzékelhetővé válik, hogy ez az imagináció vagy projekció elkészíthető.

Fénykép, térkép, világkép. Küzdelem a névvel és a névért

A fotográfia megjelenésekor a magyar nyelvújítás konstruktív szakasza még nem ért véget. Bár Kazinczy Ferenc már nem él, és létrejött a Magyar Tudományos Akadémia, Petőfi és Arany rendszeresen publikál, és nemcsak német, hanem magyar nyelvű napilapokat is lehet olvasni. Van színház és könyvkiadás magyarul, de azért Pest-Buda lakossága nagyrészt németül kommunikál. A műtermi fotográfia háttápljáról csak jóval a városegyesítés (1873) után kezd majd lassan eltűnni a kétnyelvű, magyar és német felirat, cím, s egyéb szövegszerűség, ami jól jelzi a potenciális közönség és a közeg átrendeződését. Nem lehetett tehát evidens, hogy mi legyen a magyar neve egy új jelenségnek, amit korábban sehogy sem hívtak, hiszen nem létezett. Németül a helyzet egyszerű, mert a *Daguerreotypist* mellé hamar felzárkózik a *Photograf* vagy *Photographia*, és 1860 táján ki is szorítja azt.⁴⁵ Erről a problémáról legfőképpen alkalmi szövegeket lehet találni,⁴⁶ melyek nem érintik a kérdés – szerintem – legfontosabb elemét.

⁴³ A jelentősebb műtermek működésének, használóinak összehasonlításáról szóló 2. táblában (2. melléklet) a fentieket csak jelzésszerűen tudtam feltüntetni. A teljes időszak budapesti műtermi viszonyait a 6. (1–2. kördiagram) és 7. melléklet (5. tábla) segítségével próbáltam érzékelteni.

⁴⁴ A lokalizációs vázlatok a 4. mellékletben. Az első 5 térképből tulajdonképpen gif-animációt kellett volna készíteni, hogy látható legyen a mozgás, de ennek a publikálása pillanatnyilag könyvben még nem evidens. A térképen szereplő számok feloldását a 2. (műtermi) tábla első oszlopában találjuk.

⁴⁵ Az 1860-as *Pester Lloyd Kalender* már csak az utóbbi elnevezést használja, s ez így is marad.

⁴⁶ „Nem lesz érdektelen záradékul a fényképekre vonatkozó némely kifejezések érdemében is néhány szót felhozni. A»fényrajz« (Photographia, e két görög szóból: φῶς fény, és γραφή írni, rajzolni) szó általános kitétel, melly fény által létrehozott rajzolatot jelent, legyen e rajzolat bármily anyagon: fémen (metallum), papíron vagy bármi egyében. Újabb időben szokásba jött egyedül a Talbot módszere után – papíron – készült képeket nevezni photograph képeknek. A Photographia szónak épen említett szónyomozási értelméből azonban kiténik, miszerint ez elnevezésnek csupán a Talbotféle képekéi szorítása nem helyes; a Daguerreféle képek t. i. szinte úgy photograph képek, mint a Talbotfélék. Helyesebb tehát, ha amazok Daguerreotyp – emezek

Magyarországon ugyanis a „fénykép” már jóval a fotográfia feltalálása előtt létezett. Példák, 1834–1835-ből (kiemelések tőlem):

„...’s törvény kiszolgáltatásban fenmaradt hiányok, éles ellenkezésben állottak a’ Brasiliában még meg nem ért míveltség *fényképeivel* u. m. a’ sajtó szabadsággal, mely itt az indulatok tűzhelyévé vált, és a’ tündöklő tudományos intézetekkel, hol a’ külföldi tudósok a’ nép növelésére alaptalanul munkáltak”,⁴⁷

„Századok vonultak el a’ Magyar égen, sokszor mosolygott arról jóltévőn a’ szende sugár, s arany üdöt szült a’ lakosnak: ámdé zavarok is dúltak, mellyek tőle eltakarák *fényképét*, s homályba bürkolák az édes Hont; sivataggá tevék mezeit; vészdulta rengeteggé tsendes lakát, ’s télkein a Magyarának, hol előbb a’ szorgalom, s izzadtság tseppjétől buján bókolt a’ telt kalász, művelője véritül piroslott majd, s pogány patkóktól hevert össze tiporva.”⁴⁸

Erről a nyelvújítás kori szóról olvashatjuk a Czuczor–Fogarasi-szótárban: „*FÉNYKÉP*, (*fény-kép*) ősz. fn. Kép, mely valamely alakot, tájt stb. Daguerre találmánya szerénti fényben állít elé. Átv. ért. valaminek dicső, dicséretes, jeles oldalról való kitüntetése, elemutatása. Valamely *férfi életének fényképe*.”⁴⁹

Mivel a szótár nyomtatásban meglehetősen késéssel jelenik meg – az utolsó kötet kiadása idején az egyik szerző már nem él –, jól mutatja egyfelől az 1830-as évek, másfelől (e konkrét vonatkozásban) épp a szótár köteteinek megjelenése, az 1860-as évek nyelvállapotát, vagyis a szó kettős jelentésének időbeliségét. A fotográfia mint találmány megjelenésével ugyanis a fénykép szó korábbi jelentése nem tűnik el, sok példa mutatja, hogy a használat párhuzamos.⁵⁰ Így a szó azonnali használatbavétele az új találmánnyal kapcsolatban nem nyilvánvaló. A fénykép szó nyelvújításkori eredetének közvetett bizonyítéka az is, hogy Szarvas Gábor szótárában, mely a nyelvújítás előtti magyar nyelv szavait gyűjti egybe, ez a szó nem szerepel. Érdekes, pontosabban az itt felvetettekre bizonyító erejű, hogy Ballagi Mór 1867-es szótárában viszont a fénykép szónak a korábbi, a Czuczor–Fogarasi-szótárban másodikként említett jelentése már nem is szerepel.⁵¹ Nagyjából ekkor tűnhet el tehát, egyetlen esetet

pedig Talbotyp képeknek neveztetnek.” „Daguerre fényképei”, in *Ciszterci rend Nagy Lajos katolikus gimnáziuma*, (Pécs, 1852), 8.

⁴⁷ *Nemzeti Társalkodó*, 1834. ápr. 8., 234.

⁴⁸ GRESKOVITS Ágoston, „Némely vonások az Ázsiai epekorrról”, *Tudományos Gyűjtemény* 19, 2. sz. (1835), 42.

⁴⁹ CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A Magyar Nyelv Szótára*. Második kötet (Pest: Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, 1864), 812.

⁵⁰ „Mi kell még – úgymond – hogy a’ nemzet zsarnoki uralom alá vettessék? – igen kevés: a’ sajtószabadság ’s az eddigi nemzeti képviselő fényképének eltörlése.” *Pesti Hírlap*, 1843. jan. 26., 63. „Fényképet alkoték magamnak hazámról és nemzetemről. Fölszabadítva minden kéz a’ munkára, minden fej, hogy gondolkozzék, minden nyelv, hogy igazat szóljon, és meggyőződését elmondja. Virágzásban látám a’ tudományokat, istenekig emelkedni a’ költészetet, híd gyanánt szolgálót az anyagi ’s szellemi hon között. És e’ nép munkás, gazdagságot szerető, az egész világtól bámult, hódíthatatlan, a’ gonoszok előtt rettenetes, minden jókkal kapcsolatban álló volt... így álmodám.: de szemembe süte a’ nap, ’s látám, hogy csalódtam. Árny és árny mindenütt, nyomor és nyomor mindenfelé, – seb sebre a’ szívben. Vajda, A természet bájai. (Mutatványok a’ Dalhon’ 4-dik füzetéből.)” *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. dec. 1., 1112.

⁵¹ „Fénykép, fn. fényírás által előállított kép; *tagadó f.*, mely legelőször az üveglemezre rajzolódik le, s mely a lerajzolt tárgyat vizsán, ami fehér volt feketén, ami fekete volt, fehéren, s a jobbaldalt baloldalon és viszont tünteti elő; *tevőleges f.* mely a tagadó fényképről papírra, vászonra stb. szinte fény

leszámítva,⁵² az eredeti használat, s válik szükségtelenné, hogy az egyértelműsítés miatt a szó fényképezéssel kapcsolatos használatakor a fénykép után zárójelben mindig ott álljon a fotograf, photographia vagy fotográf.⁵³

Mindaddig, amíg csak a dagerrotípiáról szóltak a beszámolók, a helyzet nem annyira nehéz, hiszen már volt egy név, amelyet egyszerűen át lehetett venni, ám amint újabb és újabb eljárások merülnek föl, a magyar elnevezés átmenetileg problematikussá vált. Új vagy alkalmas szóra volt szükség – s a *világkép* átmenetileg megfelelőnek tűnt:

„BIOT papiros*világképe*ket adott át, Talbot angoltól. Ezen alkalommal előadá Pelle-
tier, miként kell ilyen világpapirost készíteni. Először egy ív papirost konyhasó – azután
salétromsavanyu ezüstolvadékba kell mártani. Ekként egy igen vékony chlorezüstfektet
áll elő, melly, ha reá kis ideig hat a' világ, szürkés színt vesz magára. Ha most a' papiros
ismét jodkali-olvadékba mártatik, még így nedvesen felveszi a' camera obscurában a' világ'
benyomásait, s végre al-kénessavanyu zórával mosatik meg. Ferigriori másként készíti azt.
Először a fejér papirost olly vízbe mártja, mellyben egy kevés sósavanyu van felolvasztva.
Ha megszárad, szalamia' és bromnatrium olvadékba jó. Ha most ismét megszáraztatik
és salétromsavanyu ezüstolvadékba tétetik, chlor és bromezüst-fektet áll elő. Végre igen
gyenge brómnatriumolvadékkal nedvesítettvé meg, tizenkét percz alatt előáll a' camera
obscurában a' *világkép*, s akkor a' fentebbi bánásmód következik.”⁵⁴

„Uj találmány. Knorr, természettan professora a' kasani egyetemen, különböző módokat
fedezett föl, mikép lehetne megsimitott ezüst, réz, vagy aczél-lapokra testeket lerajzolni

által rajzolódik le; v. ö. Fényírás. -cl, cs. fényképet készít; külön, vkit, v. vmely tárgyat fényképben vesz le. -ész, fn. fényképek készítésével foglalkozó személy, -észet, fn. fényképek készítésével való foglalkozás.” BALLAGI Mór, szerk., *A magyar nyelv teljes szótára 1., A, a – K. Kar*, (Budapest, 1867), 398.

⁵² Ez a szóalkotásban is valószínűleg szerepet játszó szókapcsolat a fénykép – árnykép ellentét: „Meg nem foghatom, mit keres ezen a földön az a sok fényképész, mikor nálunk fényképeket alig, hanem csak árnyképeket másolhat le.” *Bolond Miska*, 1864. szept. 4., 142.; „Valami nagy-váradí fiatalember az államadóságok törlesztésére azt ajánlotta az osztrák pénzügyminisztériumnak, hogy tétessen ötkrajcáros bélyeget minden fényképre. Mi ellenkező nézetben vagyunk s azt tartjuk, hogy nem a fényképeket kellene megbélyegezni Ausztriában, hanem az árnyképeket.” *Bolond Miska*, 1866. dec. 9., 49. szám, címlap; KÁKAY Aranyos, id., „*Újabb árny- és fényképek*, 2 frt.”, *Magyar Ujság*, 1871. aug. 17., hirdetés; „*Árny- és fényképek Bécs 1848-ki napjaiból*”, *Magyar Polgár*, 1876. nov. 8., 256.

⁵³ Barabás Miklós például, aki jól ismerheti a korábbi jelentést, ezt az egyértelműsítést mindig használja: „A görbe vonalak tévútján némelyeket azon sajátságos tünemény is megerősít, hogy a különben szabályos távlati vonalokat adó *fényképeken (photographia)* két egymás mellett álló torony oldalának függőleges vonalai ferde alakot vesznek, s tetejük felé egymáshoz közeledni, s szélességük felfelé keskenyülni látszik. Ennek azonban egyszerű oka abban rejlik, hogy a toronyok aljával egy színben felállított gép csöve nem áll merőlegesen a toronyok lapjához, melynél fogva a toronyok függőleges oldalai nem lévén párhuzamosak a vetületi síkkal, távozó vonalok jellemét öltik fel, melyek szabályszerűleg összekezdeni látszanak. De a gondos vizsgáló azt is tapasztalni fogja az ilyen fényképeken, hogy a toronyok nem függőlegesen állóknak, hanem emelkedésük szerint mind belebb dőlő lapoknak látszanak. Mely bajon a fényképész úgy segíthet, ha gépét oly magaslatra és oly távol viszi, hol az üveg függőleges állásában az egész tornyot befoghatja, az ily kép tulajdonosa pedig, ha képét felfüggesztése alkalmával annyira dőjti tetejével a faltól kifelé, mint a hány fokra a fényképész csöve eltért a merőleges állástól.” BARABÁS Miklós, „*A festészeti távlatról*”, *Magyar Akadémiai Értesítő 1859-ről*, Harmadik (pót) kötet, (1860): 116–150, idézet: 132.

⁵⁴ A. B. P. [Almási Balogh Pál] összeáll., „*Francia academiá' ülései februariusban. [Közlemény]*”, *Literatura*, 4. k., 5. füz. (1840): 193–196.

csupán a' meleg által gőzök megsűrítése nélkül, mi a' Moser 's Daguerre *világképeiben* mulhatlanul szükséges. A' kasani egyetemben Knorr találmányát eléadta, 's több meleggeli rajzait (Thermographia) bemutatta. Találmánya leírását elküldötté a' petersburgi tudós társaságnak is, 'melly ezt hihetőleg közrebocsátandja."⁵⁵

Látjuk, egy rövid időre felmerült tehát a világkép, ez a nemzetközi viszonylatban is új szó, olyan felvilágosodás kori kifejezés, amely Immanuel Kant és Alexander von Humboldt közreműködésével születik, és a mai jelentése csak a 19. század végétől válik általánossá (illetve Martin Heidegger óta – *A világkép kora* – különös figyelmet érdemlő szóösszetételé). Épp a kevéssé elterjedt és kevéssé egyértelmű volta miatt jöhetett szóba a világkép, viszont a szó párhuzamosan a *térkép* új nevével kapcsolatban is felmerült: Mielőtt a ma is használatos *térkép* név általánossá vált volna, a *földabroszok* végleges megnevezéséért több szó versengett.⁵⁶ Itt sem a világkép győzött, s ha a szógyakoriságot, az előfordulásokat megvizsgáljuk, jó ideig el is tűnik, leszámítva a világ képe szókapcsolatot, így, különírvá: ez viszont az érdeklődés centrumába kerül. Az emberek képeket akarnak, s hogy melyik volt előbb, a látásvágy, vagy az új típusú technikai vizualitás (fényképek és nyomtatott, képes újságok), melyik generálhatta inkább a másikat, ez nem egyértelműen megválaszolható, s talán nem is releváns kérdés. Az bizonyos, hogy a fotográfia olyan fajta kép volt, amelyet korábban még nem láttak.

Am az emberek olyan képeket kívántak készíteni – készíttetni, amelyeket már ismertek, azzal az új eszközzel is, amelyet egyáltalán nem ismertek. Ismerős képeket kívántak látni az ismeretlen technika révén, így *Daguerre volt a messiásuk* (Baudelaire)⁵⁷

⁵⁵ *Erdélyi Híradó*, 1843. márc. 3., 107.

⁵⁶ „Ebből következtethetjük tehát már a' régi üdőben is a' *földképek*' ritkaságát, és megfeythetjük, hogy illyenekre is mind ekkoráig igen kevéssre találtunk; ezek közé kell számlálnunk *Hyparchos*' világ földképét, mellyen ritka jósága mellett is nagy hijánosságok vannak. – *Polybius* bizonytalan asztronómiai és helyhezethatározatu *világképét*, – tyrusi *Maximus földabroszát*, mellyen Afrika az új Seelandaal egybekapcsolva van.” Kis Károly, Cs. kir. Kapitány: „Hadiföldképekről és tervrajzokról”, *Felső Magyar-Országi Minerva*, 10. (Kassa, 1835), 4. k. 2. füz., 24.; „A' régi islandok' földirati emlékeinek között kivonatai közt igen nevezetesek: egy *világkép* a' XII-dik, és három földtekelparajz (planisphaer) a' XIII. és XIV. századból, mellyek különös sajtáságnak az által, hogy tájékozásuk azonegy a' középkori arab cartographokéval, fölfelé irányozva a' délt.” Rafn: *A' normannok Amerikában és Keleten.* (ismertető). *Új Magyar Muzeum*, 3, 2. sz. (1853): 441.

⁵⁷ „E gyászos napokban egy új ipar született, amely jócskán hozzájárult ahhoz, hogy az ostobaság megerősödjék hitében, és a francia szellemből végképp kipusztuljon az a kevés isteni is, ami még megmaradt benne. Nagyon is érthető, hogy ez a bálványimádó tömeg arra az ideálra várt, amely méltó hozzá és megfelel a természetének. Ami a festészetet és szobrászatot illeti, kivált Franciaországban [...] ma így hangzik a jöltájékozottak credója: »Hiszek a természetben és csakis a természetben hiszek (jó okuk van rá). Hiszem, hogy a művészet a természet pontos visszaadása, és nem is lehet más (egy félénk, szakadár szekta úgy véli, hogy a természet visszaszítító tárgyait, mint például az éjjeliedényt és a csontvázat, mellőzni kellene). Az az ipar tehát a tökéletes művészet, amelynek terméke azonos a természettel.« Egy bosszúálló isten meghallgatta a sokaság imáját. Daguerre lett a messiásuk. A tömeg erre azt mondta: »Minthogy a fotográfia teljes mértékben garantálja a hön óhajtott pontosságot (azt hiszik a szerencsétlenek!), a fotográfia a művészet. Ettől a pillanattól kezdve a tisztátalan tömeg egyetlen Narcisszuszként ostromolta ezt az ipart, hogy undorító képében gyönyörködhesse a fémlemezen.«” Charles BAUDELAIRE, „A modern közönség és a fotográfia. Az 1859-es Salon, II.”, in *Művészeti kuriózumok* (Budapest: Corvina, 1988), CSORBA Géza fordítása, 101.

Az udvari fényképészettől az udvari fényképészekig

Perlgrund Ármin fabódéja

1863. július 30-án Perlgrund Ármin kérelemmel fordult a hatósághoz, amelyhez egy építési tervet is mellékelte.⁵⁸

„Tekintetes Tanács! [...] f. évi Július 20.kán arról értesítetvén, hogy a' fénykép író fabódém, miután terv és engedély nélkül volt felépítve romboltassék le, sőt a' határozat kézbesítése utáni 8. nap eltelte után karhatalommal is annak szétrombolása foganatosítassék.

Tekintetes Tanács! a határozat foganatosítása által én mint szegény ember, és Pest város területében már 15 éven át adózó lakos, ezen felette nyomasztó időkben kenyér keresetem megakasztása által egész életemre nézve csak a' legszerencsétlenebb egyény [sic] lennék, de családomat sem menthetném meg a' végpusztulástól, mit a' tekintetes Tanács, kiben igazság, és emberszeretet összepontosúlva vannak, egy olyan vagyontalan egyén iránt, ki úgy is sok nyomoron ment kersztül, elkövetni nem fog.

Nem én magam vagyok azon szerencsétlen, ki csak fa bódét bírtam e' rendkívüli nehéz időben készíteni, hanem vannak még többen is, úgy mint: a Király utca Jakabfy-féle házban, hol én is lakom, van a hátulsó udvarban 3. bódé egészen fából készítve, és ugyan fa zsindelel betetőzve, – holott a saját fénykép író bódémnak 3. oldalai deszkából, és üveg ablakokból vannak, a' teteje pedig üveg ablakokon kívül cserép zsindelel is be van fedve, – úgy a' 3. Korona utca 7. számú, a' Kerepesi úton 63. számú, és a Statio utczában 16. számú házakban a' fénykép író bódék egészen fából készültek, – tehát éppen nem tűzmentesek, – és még is ezeknek üzleteik mai napiglan is háborítatlan fenállanak. [...]

Tettes Tanács! ezen elkövetett hibámat jóvá tenni kívánván 2/ alatt a' fénykép író bódémnak rak tervét 2. példányban pótlólag alázasat kérelemmel ide rekesztem, hogy a' már fennálló bódémat, mellynek teteje cserép zsindelel fedve van, továbbá is annál inkább meghagyatni méltóztatnék, mivel a tűzveszélynek kevésbé van kitéve, mint a' fent elő sorolt egészen fából elkészült bódék.

Mind azon által, ha a' Tekintetes Tanács ezen kérésemet megtagadná, mély alázzal esedezem, méltóztatassék a' bódémat a' mostani minőségben legalább f. évi Szt. Mihályig kegyesen meghagyatni, kötelezvé a' fénykép író bódémat f. é. Szt. Mihály után a' Tettes építő biztosság által megvizsgált, s a' Nemes Városi Tanács által jóvá hagyott terv szerint leg nagyobb erőmegfeszítéssel ugyan téglá falak elkészítése által átváltoztatni. [...] A tekintetes Tanácsnak legalázatosabb szolgálja Perlgrund Ármin fényképész”

Perlgrund Ármin még több mint tíz éven át, legalább 1875-ig⁵⁹ megtalálható a Király utca 10. alatt, vagyis az ügy számára is elfogadható módon rendeződhetett. 1873-ban

⁵⁸ Budapest Főváros levéltára (HU BFL) – XV.17. b. 312–709/1863. Perlgrund beadványának rövidebb részletét idézi Cs. PLANK Ibolya, „Fényképészműtermek Budapesten”, *Budapesti Negyed* 15, 1. sz. (1997): 6–105.

⁵⁹ Utolsó említése az 1890-es budapesti címjegyzékben, IV. ker. Ferencz József-rakpart 3. sz. alatti lakcímen. Perlgrund Adolf, Klösz György fényképészségéje elismerő oklevelet kapott az 1900-as párizsi világiállítás közreműködőjeként. *Budapesti Közlöny* 34 (1900. szept. 23.): 14.

Perlgrund belép az Ipartestületbe.⁶⁰ A levelében említett többi fabódé közül hármat ekkor ugyancsak fényképészek működtetnek, a Háromkorona utca 7-ben Strelisky Náthán, a Kerepesi út 63. alatt Licskó János, a Stáció utca 16-ban Kolb Péter dolgozik. A levél hangneme alázatos – e szempontból tipikus –, és valódi nyomort sugároz, ha összevetjük az alábbi (ugyancsak alázatos, de egészen más stílusú), Borsos és Doctor műteremből származó kérelemmel.

A jelenleg elektronikusan elérhető levéltári dokumentumok között az 1861–1875 közötti időszakból mintegy 80, fényképműteremhez kapcsolható tervet, iratot találtam meg, amiből közel 70 „fabódé”: értsünk ezen itt ideiglenes építményt (vagy fachverket, ahogy Cs. Plank Ibolya nevezi),⁶¹ valamely udvarban, kertben, üres telken, valaki más birtokán felhúzott és gyakran felirattal ellátott kisebb-nagyobb „atelier”, ami pesze nem hazai specialitás, általános trend, a *Photographische Correspondenz* is közöl ilyen épületmintákat, leírással együtt.⁶² A fabódék, bár a terveket szemlélve izgalmas mintázatot nyújtanak, jól illeszkednek a városfejlődés adott szakaszához, amelyet még a kisvárosias-falusias hangulat jellemez. A fordulat majd az 1880-as évekkel következik el, amikor a szárazlemezek nagyobb érzékenységéből adódóan, valamint a világítástechnika fejlődése miatt már nem lesz akkora szükség a hatalmas fényáteresztő üvegfületekre, vagy a bódékat körülvevő szabad térre, a kinti felvételek lehetőségével, és néhány fotográfus is megengedheti magának az építkezés luxusát. Egyébként az adatokból úgy tűnik, a millennium előtt egy-egy adott évet tekintve soha nem működött 50-nél több műterem egyszerre Pest-Buda, majd Budapest területén.⁶³

A *Vasárnapi Ujság* alábbi kis híre nyilván az 1857-es népszámlálási adatokon alapul, melyeket a később létrejövő KSH használ majd az 1870-es népszámláláshoz, illetve új szempontok szerint ismételtén feldolgoz:⁶⁴ „(Hány ház van Pesten?) A legújabb kimutatás szerint 4418; a belvárosban 600, a Lipótvárosban 307, a Ferencvárosban 649, a Terézvárosban 1227, a Józsefvárosban 1270 s a főváros környékén 365 lakház van.”

Az 1881-es népszámlálás adatainak szöveges elemzése külön kitér az utcák növekedésére: „A főváros összes beltelkein tudniillik a házak átlag kétharmadrésze földszinti, ezek száma pedig 6411. Vannak azonban, még pedig elég tekintélyes számmal, oly utcák, ahol egyetlen egy emeletes ház sem áll. Ezek száma [...] egész Budapesten 199.”⁶⁵

⁶⁰ Az Ipartestület új tagjainak felsorolása: *Budapesti Közlöny* 7 (1873. jan. 8.): 36. Rendes tagként szerepel az 1882-es tagnévsorban is.

⁶¹ CS. PLANK, „Fényképészműtermek Budapesten”.

⁶² *Photographische Correspondenz*, 1866. 144–145.; 1867. 2–3. és 23–24. Löwy „ipari” műterme 1873. melléklet

⁶³ Ez látható a 3. melléklet 3. táblájának adatain alapuló grafikonon, a 4. melléklet térképvázlatain, valamint ide kapcsolható a 6. és 7. melléklet is.

⁶⁴ Részleteket közöl ebből KÖRÖSI József: *Pestvárosi Statisztikai Évkönyv*. 1. évfolyam. Budapesti Statisztikai Közlemények 7, (Pest, 1873). Az 1857. évi népszámlálás: 309. laptól. Illetve: *Vasárnapi Ujság* 6, 12. sz. (1859. márc. 20.): 551.

⁶⁵ KÖRÖSI: „Budapest fővárosa az 1881. évben...”, 43.

Az emeletes ház⁶⁶ tehát optikailag is feltűnő. Ha Klösz György budapesti fényképei alapján próbáljuk maguk elé képzelni a 19. századi Pest-Budát, akkor lényegében csak a századfordulós világvárost látjuk, pedig számunkra inkább az odáig vezető út az érdekes.⁶⁷ Amikor azt olvassunk korábbi szakszövegekben, hogy gombamód szaporodnának, vagy tucatjával nyílnának a pesti műtermek, ez félreértés, vagy legalábbis kegyes túlzás. Ha megvizsgáljuk ezt a műtermi világot topográfiailag, kronológiai szempontból, valamint az egyes műterem használók felől is tehát térben és időben, személyekhez kötöten, történetileg elhelyezve, akkor világosabb képet kaphatunk.

Tény, hogy a korabeli sajtó írja: „Ha már anyira bejöttünk a photographiába, hogy egész járványnya engedték nőni magunk között: Keressük ki azokat, kik igényeinknek leginkább s legolcsóbban megfelelnek. Heller J. (a kristóf-téri Müller-házban,) ki már eddigelé is köztetszést vívott ki – Canzi, jóhírű festő társaságában, még nagyobb szerű photograph-műhelyt fog kiállítani. Gépet Párisból hoznak – a mi pedig onnét jó – mondják többnyire ajánlatos.”⁶⁸ Ezek a „hírek” vagy – mint említettük – burkolt hirdetések mindig a korabeli állapotokat figyelembe véve értelmezendők. Mi okozhatja azt az érzetet, hogy a fotóműter-

⁶⁶ A ház és a haza kapcsolatáról: „A házszeretők legnagyobb része azért szereti házát, mert az neki jövedelmez, és minél több bért hoz, annál erősebben szereti, mely nagy szeretetnek aztán, igaz, magán kívül senki nem veszi legalább direkt hasznát, a bére lakók pedig alkalmasint nagyon meg volnának elégedve, ha a gazda inkább gyűlölné rakványát, vagy azt gyűlölni oka volna, mert oly kevés hasznot hajt, mintsem hogy oly forrón szereti(!). [...] Azon ház, azon lak, melyben bár pusztán, bár falun, bár városban család lakik, és melynek nem pénzforrás legfőbb feladata [...] ezen »emberi fészkek« bátor, egészséges, kényelmes volta, ím, ez *motiválja* azon »házszeretetet«, melyet én a higgadt, mindig egyfokú meleg, soha túlsapongó, de másrészlül soha nem lankadó hazaszeretet sarkalataul állítom[!]” Gróf SZÉCHENYI István: „*Második bevezető, 1858*”, in *Buda-pesti por és sár. (1834/1858)*. Hozzáférés: 2020.05.24. <https://mek.oszk.hu/08100/08159/08159.htm>. És: „Mindent összevéve, lakhatási elsőségeket s hiányokat, szinte egyetlenegy lakház sincs Hunniában, legyen városban, legyen falun, legyen végképp pusztán, mely mindezen most érintett feltételeknek tökéletesen megfelelne [...] De ha még száraz házak nincsenek nagy számban honunkban, valamint hogy a földszinti sor szinte mindegyikben nedves, és így rendszerint az egész ház rossz, miképp vagyunk még tűz elleni bátorság-, csend-, szagtalanság-, füstnélküliség- s a többi feltétellel a jobb lakásnak? Tűznek – kevés kivétellel – Magyarországnak minden faluja, minden városa legveszedelmesben ki van téve.” Gróf SZÉCHENYI István: „*Általános nézetek*”, in *uo.*

⁶⁷ Az újonnan elkészült épületek rendszeres dokumentálása (főként Klösz, de később Weinwurm és Divald) kiegészül a lebontásra ítélt épületek és városrészek dokumentálásával (Klösz, Weinwurm ismét, majd mellettük Békei Ödön, Balogh Rudolf és más sajtófotósok), s habár ez alkalmanként lehetővé teszi az „előtte” és „utána” állapotok összevetését, de csak a kitüntetett helyeken, ami épp nem tipikus, általános. A megszokottat, köznapit senki nem dokumentálta. Budapest változó fotó-képéről: JALSOVSZKY Katalin és TOMSICS Emőke: *BudaPest az ikerfőváros 1860–1890* (Budapest: Helikon, 2003). Ha a könyv 121. képén és a 185. képén a Váci utca és a Gizella tér (mai Vörösmarty tér) találkozásánál álló épületek képeit összevetjük, a korábbi képen (1875) a bal oldalon még látható lebontás előtt az akkor Borsos-, előtte Mayer György-műterem, míg a későbbi képen már áll ennek helyén az új épület. Mindkét képen a jobb oldalon Sárkány üzlete és kirakata látszik, benne kiállított fényképekkel – ez 1880-tól a Calderoni cég új helye lesz, ugyancsak rendszeres fényképkiallításokkal a kirakatban. Ebből adódóan a másik kép dátuma nem későbbi 1880-nál, feltehetőleg röviddel az új épület elkészülte után fotózta Klösz György, mint az sok képénél észrevehető: mielőtt lebontanak valamit, még inkább, amint elkészült egy új épület, ezt dokumentálja. A Mocsonyi-ház bontása 1875. november környékére tehető, az új épület 1877. augusztusban már áll.

⁶⁸ *Hölgyfutár*, 1862. jún. 17. 572.

3. kép

„(A redout épület oszlopai előtt, a hol épen a tánczó karyatidák szobrai faragják abban a deszka bódében.) No nézd már az istentelen fotografját, még el sem készült a redut, már annak a szegletére is felragasztott egy »fotograf aiteit!«.” *Az Üstökös*, 1864. márc. 5., 79.

mek járványszerűen terjednének? A kisvárosi optika, vagy inkább optikai illúzió: amikor például a *Bolond Miska* és az *Üstökös* hasonló szellemű karikatúrái 1863-ban, illetve 1864-ben megjelennek,⁶⁹ a kiváltók összesen öt olyan 1861–62 táján létesült, illetve megnyílt új műterem⁷⁰ lehet, melyek egyike sem földszintes, vagy a járókelők elől „elrejtett” fabódé, hanem az utcákról jól látható, feltűnő, szokatlannak is nevezhető emelet vagy tetőtér-beépítés. Ráadásul mindegyik épp a belvárosi sétálóutcákon, tereken, a korzózás, a pesti flaneur világának legnépszerűbb területén található, egymáshoz igen közel, mondhatni mintegy 300 méteres körön belül, a belváros szívében.

Kétségtől feltűnő lehetett a kisváros irni-olvasni tudó, legalábbis ugyanazon néhány utcán naponta elsétáló polgárainak, ami legalább egy-egy sajtóviccet megért: a szerkesztőségek, kiadók, nyomdák is erre a területre koncentrálódtak, a kávéházi olvasókkal együtt. De összesen mégiscsak öt új építményről van szó, amit közel 10 év elteltével követ majd öt újabb, köztük az első önálló fotóműteremház (Klősz, Bülch, Simonyi, Doctor, Koller – utóbbi már 1875), azután pedig a századvéghez közelethez újabb négy (Uher, Erdélyi, Mai, Klősz), de addigra már a fentebb említett, korábbi műtermekből hat meg is szűnt.

⁶⁹ *Bolond Miska*, 1863. okt. 25., *Üstökös*, 1864. márc. 5.

⁷⁰ A tervek a benyújtás dátumai szerint: 1861. április 30. Mayer György, Nagyhid utca 4. (Deák Ferenc utca); 1861. április 8. Streliszky Lipót, Dorottya u. 11. (Hirsch Jakab háztulajdonos padlása); 1861. május 20. Tiedge János, Nagyhid utca 5. (Deák Ferenc u, Takátsy-féle ház) másik címe (bejárata) a Kristóf tér 5.; 1862. május 7. Canzi és Heller, Kristóf tér 4. (Müller Terézia-féle ház); 1862. június 3., június 25. Barabás Miklós, Korona (Uri) utca 2., Korona u. – Uri u. sarok (Szervita tér, Petőfi S. u. – Régiposta u. sarok). Ha ehhez még kis jóindulattal a Pesky-Gévay- (udvari) műtermet hozzávesszük, akkor is csupán hat építmény: 1861. március 10. Pesky Ede, Váci utca 14., Régiposta u. – Váci u. sarok (Szentkirályi-féle ház). Az építkezések általában elég gyorsan történnek, ha a híradásoknak hihetünk: „Fényképészet. A váczi- és régi posta-utczát sarkalló Szentkirályi féle ház udvarán ismert arczkép-festő hazánkfia Pesky Ede ur fényképészeti üvegtermet építtetett, melyet mint halljuk, jövő hó elején nyitand meg. Felülről való tiszta világossága ezen teremnek, mely főkelléke a jó fényképeknek, szép eredményeket enged a fényképészszel elérettetni.” *Sürgöny*, 1861. ápr. 24.

A fotográfus-műtermek száma tehát a századfordulóig a város növekedésének arányát figyelembe véve alig változott, míg egyesek nyíltak, mások gyorsan be is zártak. Ha a lakosság létszamarányának vetületében nézzük, inkább csökkent, mint nőtt az egy lakosra jutó műtermek száma.

Budapesti fényképész-műtermek a lakosság növekedésének arányában:

Év	Lakosság*	Fotóműterem**	Keresők*	Eltartottak*	Lakos/műterem
1869	280 349	28	84		10 012
1873	296 867	42			7 068
1880	370 767	48	148		7 724
1890	506 384	49	263		10 334
1900	733 358	69***	506	408	10 628
1910	880 371	93***	523***	453	9 466
1920	928 996				

Források: * KSH-adatok alapján. Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Budapesti Statisztikai Közlemények 53 (Budapest: Budapest Főváros Statisztikai Hivatala, 1925), 84. tábla, 99. 189. sor: Fényképész. ** Nyomtatott lak- és címjegyzékek adatai alapján. *** Azt a szétválasztást, amelyből az önálló műtermet nevesítő fényképészek száma megadható, ha az összes keresőből kivonjuk az eltartottak számát, 1900 előtt nem alkalmazták. Megjegyzendő, hogy 1910-ben a statisztikai felmérés Budapesten 70 önálló fényképészt rögzített, míg az adott évhez kapcsolható lakjegyzékben 93 név szerepel. 1900-ban a viszony fordított: a népszámlálás 101 önálló fényképészt regisztrál, míg a lakcímejegyzék 69-et mutat.

Az országos összehasonlításhoz lásd az 5. melléklet 4. tábláját.

Persze ez a statisztika is félrevezető kicsit, ugyanis nem ott nőtt a lakosság száma, ahol a műtermek voltak, vagyis ha kerületenként vetjük össze az adatokat, más lesz a kép. Így a „belvárosban” naponta találkozhattak a műtermi dolgozók, vendéglőkben, üzletekben, vagy épp az utcán, jövet-menet, esetleg amikor a képeiket vitték a Váci utcai boltok kirakataiba, kihelyezésre (ezek a divatos kirakatok is könnyen megszámlálhatók, Sárkány, Calderoni, Hatschek, Kertész, egy-két könyvesbolt). Az egyik legnépesebb utcában, a Király utcában működött több fényképész, mint ami a fenti átlagból következne, de megélhetésük nyilván nekik sem kizárólag az utca lakosságán alapult.⁷¹

⁷¹ 1880-as adataink szerint Budapest egyik legnépesebb utcája a Király utca: a VII. kerületi oldalon 4566-an laktak, míg az utca másik, VI. kerülethez számító oldalán 4993-an, az összesen 9559 fő. Az utcában ugyanekkor 4-5 műterem aktív, vagyis 2000-2500 lakosra jut egy fényképész. Ha tehát évente egyszer minden lakos készített fényképet, ez a képszám az egyes műtermek prosperitását arra az évre megoldja, de nyilván nem ment mindenki minden évben fényképészhez. Sőt egyáltalán nem megy mindenki, amíg a civilizáció a képes igazolványt, bérletet, útlevelet be nem vezeti, mint kötelező identitásgyakorlatot. Úgy tűnik, egy-egy műterem fennmaradáshoz legalább napi 1-2 felvételre volt szükség éves átlagban, míg a napi 4-5 (évi 1200-1500) már igen sikeres működést jelenthetett (ez a Gondy-Egey-műterem 40 éves átlaga). Mindez persze a műterem nagyságától és a fizetett munkások számától is függött: Kozmata a – saját bevallása szerinti – 1884–85-ös, feltehető csúcspot,

Ha egy képzeletbeli térképre vetítjük a belvárosi műtermeket, s összevetjük a kultúra és nyilvánosság egyéb intézményeivel, fórumaival, eleinte a „közelségi” viszonyok nagyon hasonlóak: az Athenaeum és a Heckenast–Franklin nyomda néhány háznyira van egymástól, mellettük Eggenberger könyvkereskedése, bennük, közelükben a szerkesztőségek és a kiadók. Ráth Mór kiadója és üzlete néhány lépésre Simonyi vagy Gévay fényírdájától, előbbi rendszeresen dolgozik neki, utóbbi néha a szintén nem túl távoli Akadémiának. A Rózsavölgyi-kiadó és -zeneműbolt előbb Barabás műterme közelében, majd a Doctor–Kozmata–Goszleth-műtermek alatt, ugyanazon épületben található, s annak bontása miatt (1913) ismét a Szervita téren.

Perlgrund Árminhoz visszatérve, kérelmébe beírhatta volna Borsos és Doctor fabódéit is, a régi fűvészkertben, hasonló távolságra voltak a Király utcától, mint akiket emleget, s nyilvánvalóan szintén nem voltak szabályosak. Borsosék 1864. június 30-án írt kérelméből megtudjuk: „Tisztelettel alúírottak a Tekintetes Tanács által arra köteleztettek, hogy az Országúton – még pedig a’ régi fűvészkertben fennálló két bódét lebontassák: – e meghagyásnak azonban csak úgy felelhetnek meg, – ha új és szabályszerű fényképirodát építenek, melyben a’ két fészkerben eddig tartott készletek és műszükségletek elhelyezhetők.”⁷² Egyúttal kéri a mellékelt terv szerinti épületek engedélyezését.

Borsos József és Doctor Albert valamivel később ismét hasonló folyamodvány megírására kényszerül, mivel a fűvészkerti rendezés kérdése három év múlva újra előkerül. 1867. október 26-én írt hatoldalas levelükben a „m. kir. belügyminisztérium rendeletére” válaszul⁷³ ígéri, hogy a színházhoz tartozó bódékat eltávolítják, azt a 4-es számú fabódét is, amelyben régi könyveket árusítanak. Majd így folytatják: „Köszönettel vettük továbbá a magas ministeriumnak fényképészeti csarnokunk további meghagyását [...] viszont a térrajzon c.c.c. betűkkel jegyzett épületek 14. nap alatti lebontása [...] egész üzletünk fölállozása nélkül keresztül nem vihető.” Mellékelik az építőmester, Kauser Lipót igazolását, hogy „ezen építéshez az idén már nem foghat hozzá” a kedvezőtlen időjárás miatt, így a szükséges épületek, amelyek helyettesíthetnék a lebontásra ítélteteket, nem készülhetnek el. S itt következik a beadvány talán legérdekesebb része:

„Ha tehát a kérdéses bódékat tüstént lebontanunk kellene, a nélkül, hogy az épen igazolt körülmények miatt ujakat építhetnénk, ez üzletünk megszűnését, annak egész télen át nem folytathatását és így fölötte tetemes veszteségünket vonná maga után. Mert a c.c.c alatti bódék a fényképezés, névszerint a képek copirozásához oly annyira elkerülhetetlenül szükségesek, hogy ezek nélkül üzletünket nem folytathatjuk. Ez által pedig nemcsak mi háborgattatnánk keresetünkben, hanem azon helyzetben jutnánk: hogy vagy körülbelül 50 – ötven üzletünkben alkalmazott embert egész télen át ingyen tartanunk, vagy azokat, kik többnyire családapák, elbocsátanunk kellene és így őket keresetüktől egyszerre megfosztanók. Mindkét út közzgazdászati szempontból is fölötte károsnak mutatkozik, ha egy virágzó művészet vagy iparág, és az ezután élő számos becsületes egyén rögtön

az évi 6-7000 felvételt, mely minden bizonnyal országos maximum, nem tudta hosszú távon tartan, és csődbe ment.

⁷² HU BFL – XV.17.b. 312 – 539/1864, valamint FARKAS, *Embermásoló* és CS. PLANK, „Fényképész-műtermek Budapesten”.

⁷³ HU BFL – XV.17.b. 312 – 21/1868. A dokumentumhoz mellékelt térképen látható a szóban forgó építmények elhelyezése, azonosításra alkalmas magyarázatokkal.

megfosztatik fentartási eszközeitől. Ez a magas ministerium intentioiban legkevésbé sem állhatván, reméljük, hogy ezen csapás rólunk elháríttatni fog és üzletünk folytatásában háborgatva nem leszünk.

Ezen reményre azon további körülmény is jogosít bennünket, hogy az említett bódék sem szépséget, sem tűzrendészeti tekintetben nagy mértékben nem aggályosak. [...] Nagyobb biztonság kedvéért és a közös megnyugvás végett kötelezzük magunkat, ezen bódéknál egy éjjeli tűzór saját költségünkön felállíttatni, sőt beleegyezünk, hogy a tettes tanács maga költségünkön egy éjjeli órát ott felállíthasson.” Ellenkező esetben „sem új műhelyet nem szerezhethénk, sem az elvállalt munkákat nem teljesítenők.” De amint jobb idő lesz, a kérdéses bódék helyett újakat emelnek, ígérik. Aláírások: Borsos József és Doctor Albert. A hatóságok 1867. december 11-én ezt elfogadják, vagyis a „kérdéses fabódék bizonyos rendőri feltételek mellett” átmenetileg maradhatnak. Ez már nem az alattvaló „jobbágy”, hanem az önálló vállalkozó polgár hangja.

A helyszínrajz⁷⁴ mutatja a műterem környezetét, a régi fűvészkeretet és környékét, vagyis a Kerepesi út – Ötpacsirta utca – Sándor utca – Országút (Rákóczi út – Puskin utca – Bródy Sándor utca – Múzeum körút) által határolt területet, benne a Nemzeti Színház, a Westermayer–Griff-vendégfogadó, az Országház, a császári és királyi állatgyógyászati intézet, valamint Suhr-cirkusza és egy (lebontásra ítélt) kocsmá, szomszédságában pedig a Nemzeti Múzeum. Kérdés, hogy ezen intézmények közelsége együtt jelenthetett-e akkora forgalmat, amely a beadványban hangsúlyozott – számmal és betűvel is kiírt – 50 alkalmazottat hihetővé teszi. Ez rendkívül nagy létszám, még akkor is, ha a területhez tartozó Beleznay-kertben a Christ-műterem fabódéi épp akkoriban létesültek (1867), amikor az utolsó beadvány készült, ami után Borsos és Doctor végül is távozásra kényszerült, vagyis a közvetlen szomszédságban egyedül Országh Antal jóval kisebb fabódéja jelenthetett rövid ideig konkurenciát (a Nemzeti Színházzal szemben).

Az 50 ember különösen soknak tűnik, ha eszünkbe ötlük, ma hogyan készítjük a fotót: benyúlunk a zsebünkbe, kivesszük a mobilt, egy-két simítás a displayen, és máris küldhető a kép. Arra közben nem gondolunk, hány ember volt kapcsolatban eszközünkkel, mielőtt a zsebünkbe került. A nedves eljárás idején nem volt ennyire kézenfekvő egy kép előállítására.⁷⁵ Előkészülni a felvételhez, a vegyszerek keverése, az üveglemez öntése, átadása, majd előhívása, rögzítése, szárítása, esetenként retusálása, a papír előkészítése, majd a pozitív kitevése a másolókeretben a napvilágra, rögzítés, különböző fürdők, a kartonok előkészítése, a kartonra ragasztás, préselés, a nyilvántartás (utánrendelésekhez), esetenként keretezés, a csomagolás, szállítás. És persze az alapanyagok beszerzése, a műterem takarítása, fűtése, a vendégek fogadása – esetleg szórakoztatása –, illetve étellemezés, s nem utolsósorban a pénz kezelése, gazdasági nyilvántartások, elszámolások – mindezt persze végezhette egyetlen ember, de akkor minden sokkal több ideig tartott, ha nem folytak párhuzamosan a tevékenységek. S nem volt szó még a kommunikációról, a kirakatokról, reklámról, sajtóhirdetésekről – a megrendelők felhajtásáról;

⁷⁴ HU BFL – XV.17.b. 312 – 21/1868

⁷⁵ Tóth Mike Mihály (1838–1932) 45 lépésből álló „algoritmust” ír le, mikor röviden áttekinti, hogyan is készül ekkoriban egy fénykép. Tóth Mike, *A fényképészet titkai, műkedvelők és szakférjak számára* (Budapest: Lampel Róbert, 1875), 89–91.

a festészeti hozzáadott értékekről, mint a javító retus, alkalmi színezés, vagy (festői) nagyítás, az utánrendelések teljesítéséről, illetve egyéb, például reprodukciós, illusztrációs vállalkosságokról, esetenként a műtermen kívül készülő felvételekről (Borsosék lovas felvételeket is ajánlottak). Az éjjeli tűzör a dokumentumban ezen felül értendő mint új alkalmazott.

1867-ből nincs arra adatunk, hány munkást foglalkoztattak a fényképészeti üzlettulajdonosok, de az 1880-as népszámlálás azt mutatja, hogy a 36 fővárosi műteremben összesen volt 110 munkás, ez a szám valamivel nagyobb 1890-ben, amikor a 60 (illetve a címjegyzék szerint 49) önálló vállalkozóhoz 175 munkás kapcsolható, vagyis átlagban három-négy fő. Mindenesetre picit soknak tűnik Borsosék 50 munkása. Talán ha a családokat, az eltartottakat is hozzászámoljuk, közelítünk a realitáshoz. Az 1885-ös országos kiállítás katalógusában a munkásaik számát közlő cégek közül a legnagyobb volt Kozmata 25 munkással és évi 6-7000 felvétellel, öt követi Divald, 18 munkással. Ekkor már sokszorosító intézete is volt mindkettejüknek. Klósz, Koller, Strelisky ilyen adatot nem ad meg, így a harmadik helyen áll a Hungária (Ellinger Illéshez kapcsolható, rövid életű) szárazlemezgyára 12 munkással. Ha hozzáadjuk Ellinger Illés saját műtermének hat munkását, az is még csak 18 fő. A statisztikában a „vállalat” kifejezés 1901-ben jelenik meg először a fényképészet kontextusában, a népszámlálás szerint egyetlen ilyen volt (véltetően Divald), összesen 23 segéddel.

Ettől függetlenül persze jogunk kijelenteni, hogy Doctor és Borsos beadványában az 50 munkás emlegetése funkcionális túlzás lehet, erősítendő a beadvány pozitív elbírálását elősegítő érveket, bár valószínűnek tűnik. Persze a „számolás” szempontja is más a KSH-adatszolgáltatás, illetve egy kérvény felől tekintve. Megjegyzendő még, hogy a „munkások” nagy része az egész időszakot és az összes fővárosi szakmát tekintve alkalmi munkás, vagyis cseléd, napszámos, s e réteg létszáma a statisztikusok és a korszakkal foglalkozó történészek egybehangzó állítása szerint végig szokatlanul, kirívóan magas.

Dühöngő szélvész. Kisvárosi hálózatok. Anna nevű fényképészek

Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a Bülch (született Wolf) Annával az V. kerületi Nagykorona utcában (lipótvárosi templombazár 33. szám első emelet) lévő, 1871-ben épült műterem⁷⁶ bérleti szerződését 1878. január 14-én Békei Jakab társaságában aláíró Ney Nina („Ney Lipótné szül. Rothauser Nina kereskedő neje”) és az 1880–81-es Budapesti Czim- és Lakjegyzékben özvegyként és fényképészeti üzlettulajdonosként szereplő Békei Hermina egy és ugyanazon személy, de az ellenkezőjének igen kicsi a valószínűsége. A meglévő néhány adat nemcsak a személy azonossága mellett szól, hanem két, egymást viszonylag gyorsan követő tragédiát is rejt.

A Békei és társa-műterem litografált, nyomtatott képét megtalálhatjuk egy 1877. VI. 24-i (kézzel írt) dátummal is kiegészített vizitkártyán,⁷⁷ a minden bizonnyal új műterem átmeneti megsemmisülését 1877 november 26-án pedig számos sajtóhírben: „a Sugárút építése miatt kisajátított, de még le nem bontott Kétszerecseny utcabeli 4. számú 2 emeletes ház jobb

⁷⁶ Az építészeti terven a jóváhagyás dátuma 1871. január 15. HU BFL – XV.17.b. 312 – 1512/1871.

⁷⁷ *Fényirdák, fényképészeti műtermek*. Anno sorozat (Budapest: Tandem Grafikai Stúdió, é. n.), 47.

szárnyának a Sugárút felőli tűzfala f. hó 26-án d.e. 11 órakor hirtelen leomlott s az alatta lévő Békéi és társa cég tulajdonát képező fényképészeti műterem nagy részét összezúzta.”⁷⁸ A sajtóból az is kiderül, hogy Békéi Jakab kártérítésért folyamodott, s a két dátum, 1877. november 26. és 1878. január 14. között eltelt rövid idő mutatja, hogy mielőbb működtetni szerették volna a műtermet. A templombazárban lévő, közeli műterem bérleti szerződésének aláírásakor az építtető Bülch Ágoston nincs jelen, a tulajdonos a felesége,⁷⁹ aminek az adott iratanyag egészen 1875-ig visszanyúló előzményei, valamint a sajtóban is megjelent árverési hirdetések jelenthetik a magyarázatát.⁸⁰ 1878-ban ezen a Nagykorona utcai címen találunk adatot a Békéi és társa műteremről, ám 1879. október 17-én Bülch Anna már Divald Károllyal szerződik, aki akkor a műteremhez igen közel, a Tigris szállóban lakik, és nyilván azért utazott Eperjesről a fővárosba, hogy megkezdje itteni működését, melynek első helyszíne ez a műterem lesz. Bülch Ágoston ez alkalommal tanúként jelen van ugyan,⁸¹ de a szerződés aláírása idején Székesfehérváron lakik, és az ott korábban műtermet nyitott Pribék Antal társa.

Valószínű, hogy ezt a műtermet Békéiek nem, vagy alig működtethették, érdekes lenne találni olyan verzót, amelyen ez a cím szerepel, nekem nem sikerült. Taláhatunk azonban olyan vizitkártyát, melynek a hátlapján (mai ortográfiával) a „Mai és társa ezelőtt Bülch féle k. udvari fényképészeti műterem nagy Korona utca a lipótvárosi templom bazárban és Sugárút 4. sz. alatt” felirat olvasható. Ezen még nem szerepel Mai Manó 1879-es, a székesfehérvári kiállítás alkalmából kapott érme, viszont szerepel a Bülch Ágoston által használt „udvari” jelző, a sugáruti műterem címe pedig a fent említett Békéi-műteremmel azonos. Gyaníthatóan mindkettőt ő működtette addig, amíg az előbbit Divald, az utóbbit pedig a tulajdonos, immár özvegy Békéi Hermina át nem veszi. Miként kerülhet Mai Manó a képbe? Mint említettük, Békéi Jakab és Ney Lipótné szül. Rothauser Nina írja alá a Bülch-műterem

⁷⁸ „Melléklet »Az Építési Ipar« 48-ik számához”, 995. *Az Építési Ipar*, 1877. dec. 2., valamint Farkas Zsuzsa is közöl egy részletet, s úgy véli, ez Békéi Ödön műterme, aki azonban akkor még feltehetően kisgyerek, majd csak 1898 táján lép színre. Ő vélhetően Beck (Békéi) Jakab és Ney Nina (Békéi Hermina) közös gyermeke. Az sem kizárt, hogy Beck Jakab névváltoztatását a gyermek születése is magyarázhatja: »Beck Jakab budapesti lakos, valamint Ödön nevű gyermeke vezetéknévnek »Békéi«-re kért átváltoztatása f. évi 16486. számú belügyministeriumi rendelettel megengedettett.” *Budapesti Közlöny* 11 (1877. ápr. 24.) Bár a keresőmotorok tanúsága szerint a „Békéi” név felvétele ekkortájt igen gyakori, mégis gyanítható, hogy a történetünkben szereplő családról lehet szó.

⁷⁹ 1876. május 18. adásvételi szerződés.

⁸⁰ „41828–1020. Budapest V. ker. kir. járásbíróóság alólírott végrehajtója részéről ezennel közhírré tétetik, miszerint Dr. Schmidt Titus ügyvéd által képviselt Haas Fülöp és fiai cég részére Bülch Ágoston ellen 1876. évi nov. hó 16. napján d. e. 10 órakor alperesnek a V. ker. n.-korona-utca templombazár 35. sz. házban lévő üzletében és folytatólag nov. 16. d.e. 11 órakor VII. ker. valero-utca 6. sz. házban lakásán több rendbeli 839 frt 70 krra becsült üzleti felszerelv. szobabútor stb. bírói foglalás alá vétetett.” *Budapesti Közlöny* 10 (1876. dec. 6.)

⁸¹ A Bülch–Békéi–Divald-iratanyag s a hozzájuk mellékelte leltárak igen érdekesek. A kézírásos, jó részét német nyelvű dokumentumoknak az átírása után, ha egyszer a Mafot forrásközlésre szánná el magát, e kötetben lenne a helye. Bülch–Bülch HU BFL – VII.200.a – 1876 – 0467 hozzáférés: 2020.05.25, <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Kozjegyzoi/354538/>; Bülch–Békéi HU BFL – VII.173.a – 1878 – 0027 <https://archives.hungaricana.hu/en/lear/Kozjegyzoi/278975/>; Bülch–Divald HU BFL – VII.173.a – 1879 – 0603 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Kozjegyzoi/238956/>; valamint Bülch Ágostonné Wolf Anna 1890-es végrendelete.

bérleti szerződését. Mai Manó felesége, Rothauser Etelka (1855–1926) és Rothauser Hermina (Nina) valószínűleg rokonok, talán testvérek.⁸²

A fiatal Mai Manó (May Emánuel, Pest, 1855. május 24.) első műtermét⁸³ a közeli Ó utca 11. alatt említik 1878-ban. Ezt követi időben az imént idézett verzón található cím, ahol az anonim maradó társ minden bizonnyal a Békei Jakab halála – s ez a második tragédia – után özvegyen maradt Békei Hermina. Ő mint tulajdonos 1882-től ismét átveszi a Sugár úti helyreállított fabódét, mint arról a „Békei H. ezelőtt Mai és társa Budapest Sugárut 3 sz.” felirattal ellátott verzó tanúskodik. A cím itt már az új házszámozásnak megfelelő (a műterem helye nem változott, csak a számozás), és az 1879-es székesfehérvári érem mellett az 1882-es trieszti kiállításon⁸⁴ kapott ezüstérmét is megjelenítik, vagyis ez a hátlap-litográfia augusztus után készülhetett. Hirdetése alapján innen Békei Hermin 1883. május 15-ével távozik a Király utca 30-ba.⁸⁵ A sugáruti műterem ezzel meg is szűnik, amiben nyilvánvalóan közrejátszik a Saxlehner-palota építése az adott telken.

Közel 20 évvel később fia, Békei Ödön első műterme az Andrássy út 29. számú „udvari fényirda” helyén nyílik, korábbi tulajdonosa a Mai Manó kapcsán jegyzetben már említett Kalmár Péter. A műterem új neve Excelsior fényképészeti és festészeti műintézet, és hirdetésének hosszú szövegében olvashatjuk,⁸⁶ hogy Békei Ödön korábban a „May és társa” asszisztense volt. Békei Ödön ekkor már az „Uj Idők fényképésze”, rendszeresen jelennek

⁸² A családhoz: hozzáférés: 2020.05.25, <https://www.geni.com/people/Etelka-Mai/380502628880004050>.

⁸³ A Mai Manóról megjelent publikációk sajnos forrásmegjelölés nélkül állítják, hogy ő már 14 évesen Kalmár Péter műtermében inaskodott (ami talán még hihető lehet), illetve hogy 1873–1878 között vele közösen működtetett volna műtermet Kalmár és Mai néven – ami viszont furcsa, bár ettől szintén lehet igaz. Mindenesetre Kalmár Péter meglehetősen sok helyen és sok társal működik, mielőtt 1885-ben az Andrássy út 29-ben megállapodik. 1870 körül Liederhoffer Vilmos társaként a Király utca 46-ban találjuk (Pekáry-ház), de ismerünk a Király utca 32-t feltüntető hátlapot is (egyedül, illetve Becske A.-val közösen – ők Bécsben és Veszprémben is próbálkoznak). Ezt követően vagy ezzel egyidőben az Egyetem tér 3. alatt (Atelier Rembrandt), illetve mint Kalmár & Schrecker az Erzsébet tér 9-ben ahol már az ifjabb Schrecker Miksa/Maximilian a társ (Vö: „Schrecker Ignác fényképész a zsidó vallásról a reform. vallásra tért át; május 9-én keresztelkedett ki Miskolcon az avasi templomban; – a kereszttségben Ferenc nevet nyert; keresztszülők Kun Bertalan superint. és neje.” *Miskolc*, 1876. máj. 21. Valamint Kalmár Péter és Schrecker Miksa Budapest V. Erzsébet tér 9. társasági szerződése (HU BFL – VII.185 – 1878 – 0874). 1884-ben egyszerre a Dorottya utca 11. és a Király utca 11. a címe, újságcikkek alapján Kecskeméten is dolgozik, majd 1885-től 1899-ig a Sugárút (Andrássy út) 29-ben találjuk, de ez sem az utolsó műterme.

⁸⁴ „A trieszti kiállításon, mely augusztus 1-én nyílik meg, a mint halljuk többen vesznek részt a budapestiekén kívül a vidéki fényképészek közül is. A kiállítás fényk. részét nálunk Kozmata Ferencz bpesti fényképész vezeti.” *Fényképészeti Lapok*, 1, 6. sz. (1882. jún.). Kolozsvártt. Hozzáférés: 2020.05.25, <http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/fenykepeszetilapok/>.

⁸⁵ „ÉRTESÍTÉS. A tisztelettel alulírott tudomására adja a t. ez. közönségnek, miszerint az eddig sugár-ut 3. sz. alatt folytatott jó hírnevű fényirdáját f. évi május hó 15-én király-utca 30. számú újonnan épült ház udvarába áthelyezi és azt a legcélszerűbben berendezvén, ugyanott tovább vezetendi. A nagyérdemű közönség becses pártfogását továbbra is kikérve, marad a legmélyebb tisztelettel BÉKÉI H., ezelőtt MAI és TÁRSA.” *Budapesti Hírlap*, 1883. ápr. 29.

⁸⁶ Az épület Szenes Ede bérházaként 1883-ban épült. A hirdetésből még megtudjuk, hogy a „volt Kalmár-féle udvari fényirdát az összes ott levő, 14 éven belül történt felvételek lemezeivel együtt megvettük”. *Uj Idők*, 1899. febr. 12., 160.

meg felvételei. Az Excelsiort nem sokkal a megnyitás után feladja, és 1900 körül átveszi Mai Manó Váci körút 14. sz. műtermét („az Andrassy úttal szemben”), melyet talán egészen házasságáig működtet. Békei Ödön az új generáció (Jelfy, Müllner, Balogh, Uher, Erdélyi) képviselője, műtermet is fenntart, de szorosan kötődik egy új, 1894 decemberében induló sajtótermékhez, amely rendszeresen közöl tőle fotográfiákat, sőt rendszeresen megbízza mint „saját fényképészét”, mikor, hol, mit fényképezzen. E szoros, közel 10 éves kapcsolatnak valószínűleg az új családi vállalkozás vet véget.⁸⁷

Békei Ödön és Lévi Emma „fényképészeti üzlet tulajdonos”⁸⁸ 1908-ban kötött házassági szerződést,⁸⁹ Békei címe ekkor még a régi, Budapest, V. Váci krt. 14., míg Lévi Emmáé a Budapest, IV. Károly krt. 24. – ez utóbbi lesz majd a közös, Hungária nevű műtermük vagy vállalkozásuk.

Tanúskodik arról, hogy nem tévedhetünk túl nagyot a családi viszonyokat illetően Békei Jakabné özv. Rothauser Hermina magánzónő, Budapest, VI. Petőfi u. 11. és Békei Ödön fényképész, Budapest, IV. Károly krt. 24. örökösödési szerződése 1920-ból.⁹⁰

A Bülch-műterem Divald Károly távoztával Bülch Anna nevén újranylík, s mindaddig a Nagykorona utcában működik, amíg a Bazilika építése miatt a bazársort le nem bontják, ezután átköltözik a Kerepesi út 30. alá. Nem kizárt, hogy maga a tulajdonos, Bülch Anna működtette, végül is a fotográfia tanulható. Ebben közrejárhatott, hogy négy gyereket kellett eltartania,⁹¹ miközben Bülch Ágoston a következő másfél évtizedben leginkább vidéken, Budapesten kívül tűnik fel.⁹² Ugyanakkor az „A. Bülch” jelzésű műtermi vizitkártyák előlapján látható, kézírást utánzó cégjelző nyomat képe nagyon hasonlít Bülch Ágoston aláírásához és kicsit sem Wolf (Bülch) Annáéhoz. A Kerepesi út 30. alatti műtermet 1892 után Hirsch Károly veszi át („Bülch A. utóda”), megtartva a hátlap-grafikán

⁸⁷ „Hungária fényképészeti társaság. Békéi Ödön és társa (1911 IV/4.) Társt. Békéi Ödön, Béke Ödönné szül. Lévi Emma fényképészeti üzlet tulajdonosok. Cégj. önálló bármelyik társtag vezeték, illetve férjezett vezetéknevével. Főt. Bp., IV, Károly-körút 24. Bej. T. 57/325. Irt 1906/57. 11739.” Cégmutató Budapest bejegyzett működő cégeiről 1921. (Budapest) II. rész. Társas cégek

⁸⁸ „Budapesti törvényszék 1906. február 13. 9618. sz. 8206/1 Strauss és Társai fényképészeti társaság főtelep Budapest. Közkereseti társaság, kezdetét vette 1905. évi december hó 21-ik napján. Társtagjai: Strauss Emánuel Emil, lipcsei, Wolf Sándor kölni és Levi Emma budapesti lakosok, fényképészeti üzlettulajdonosok. A cég a társtagok által önállóan képviseltetik s akkép jegyeztetik, hogy az előnyomott czégszöveg alá bármelyik társtag teljes nevét írja. Üzlete: IV, Károly-körút 24. szám.” *Központi Értesítő*, 1906. márc. 1.

⁸⁹ HU BFL – VII.186.a – 1908 – 0736

⁹⁰ HU BFL – VII.217.a – 1920 – 0585

⁹¹ Anna nevű lányát 1894. június 17-én vesztette el „21 éves korában, hosszas betegség után”. A gyászjelentés felsorolja a testvéreket, Etelkát és Vilmát (mindketten férjezettek) és Bülch Károly rajztanárt, valamint a sógorokat, de az apa Bülch Ágoston neve nem szerepel (hacsak az „összes rokonság” kitételbe nem értjük bele), <https://dspace.oszk.hu/>. Lehetséges, hogy már ő sem él, bár még szerepel az 1894-es budapesti lakjegyzékben a Csengery-u. 15/b sz. alatt, az ingatlan 1884 óta Bülch Anna tulajdona, 1894 októberéig, amikor eladja. *Budapesti Közlöny* 18 (1884. júl. 12.): 8. és *Budapesti Hírlap*, 1894. okt. 30., 7.

⁹² A már említett Székesfehérvár mellett 1885 Békéscsaba, 1891 Hódmezővásárhely. *Békésmegyei Közlöny*, 1885. okt. 11. és T. KNOTIK Márta, „A Csongrád megyei fényképészet fénykora (1880–1896). Második rész: Szentés, Makó, Hódmezővásárhely, Csongrád”, in *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok: Studia Historica* 3. 419–455, (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2000).

a „m. kir. fényképész” címet és az ugyancsak még Bühl Ágoston által különböző kiállításokon nyert éremsorozatát.⁹³

Békei Hermina igen hosszú ideig marad a pályán, jóval fia, Békei Ödön önállósulása után is aktív, és vélhetően nem pusztán tulajdonosként, hanem fényképészként is. A Király utcában egy ideig két műterme is van,⁹⁴ az említett 30. szám mellett a 13. alatt is dolgozik. Ez utóbbit tartja meg⁹⁵ egészen a századfordulóig, amikor is a Kerepesi út 19. sz. alá költözik. „Az Uránia színház mellett” – olvashatjuk a hátlapon a lokalizációt segítő megjegyzést, azt viszont csak más forrásokból tudhatjuk, hogy az új házszámozás előtt a műterem címe a Kerepesi út 65. volt, ez a „Mátyás királyhoz címzett ház”, ahol a Borsos és társa vegyész-fényképészeti tanitézetében működött Szentkúty István⁹⁶ gyógyszerész és fényképész, majd több mint egy évtizeden át, 1873–1890 között Halász (Papp) Anna,⁹⁷ illetve a Halász-műterem után rövid ideig Herz Henrik⁹⁸ és Haberfeld Károly is dolgozik. Egy rövid, de annál érdekesebb újsághír nyomán gondolhatjuk, hogy nemcsak Békei Hermina, hanem Halász Anna is az aktív fényképészek közé tartozhatott:

„[Vas-fényképek], (Ferrotípia.) A „Mátyás király” című házban kerepesi út 65. sz. alatt évek óta létező fényirdában vaslemezen előállított fényképek készíttetnek. Ezen Amerikában új nagy kelendőségnek örvendő fényképek nemcsak szépségük és tartóságuk, hanem az előállítás rövidsége miatt is a legmelegebben ajánlathatnak a t. közönségnek, mert egy negyed óra alatt bárki egy igen hű, tartós és díszes vaslemez arcképet kaphat. Halász Anna, a fényirda ügyes tulajdonosnője egyszersmind értesíti a t. hölgyvilágot, miszerint a vasfényképek készítményének elsajátítására tanulókat is vesz föl. Nyolcz nap alatt az illető betanítatik tökéletesen, úgy hogy azután önállólag képes leendő fényképeket készíteni. A betanítás díja 50 frt. Előállítatnak továbbá ugyanott mindennemű közönséges, színezett és olaj fényképek, bármily nagyságban a legjutányosabb áron.”⁹⁹

A ferrotípia a dagerrotípia proletár utódja és a polaroid korai őse, mivel fémlapon van, és egypéldányos eredeti, amely ezek szerint nemcsak a századfordulós vásári-ligeti alkalmi

⁹³ 1901-től a műterem Rivoli néven működik a Nagydiófa utca sarkán, ez a neve Győrben a volt Brodszky-műteremnek is, ott a Kazinczy utca sarkán.

⁹⁴ „A középítési hetes albizottmány folyó évi április hó 23-án Weber Antal elnöklete alatt tartott ülésében a következő magánépítési engedélyügyek tárgyalattak, melyek közül a tanács által az építési engedély kiadása előtt a fõv. közmunkák tanácsához áttetnek: Békéi Herminának a VI. ker. Király-utca 13. és 30. sz. házakban egy-egy boltkapuzat alkalmazására. (Ácsm. Thiel Gyula.)” *Az Építési Ipar*, 1883. ápr. 29., 156.

⁹⁵ „Fényképészeti műtermem a mai naptól fogva csakis király-utca 13. sz. a., a Laudon-utcával szemben létezik. Tisztelettel Békei H., »Makart műterem«”, *Pesti Hírlap*, 1886. aug. 24. Másik hirdetése alapján úgy tűnik, 1894-ben az Üllői úton is lehetett műterme: „6 darabot az általánosan kedvelt és minden alkalomra célszerű kis Mignon-fényképekből készít 1 frt-ért Békei H. fényképész király-utca 13 és üllői-ut 10. sz. alatt. Menyasszonypárok próbaképen ingyen felvételnek. Ugyanott egy fényirda eladó.” *Pesti Hírlap*, 1894. ápr. 29. Hirdetés.

⁹⁶ „Szentkúty fényképész (a kerepesi-úton) egy cikket küld be hozzáuk, mely szerint csak ő bír oly gáz-készlettel, hogy éjjel is képes életnagyságú fényképeket készíteni.” *Fővárosi Lapok*, 1872. febr. 8., 129.

⁹⁷ Szentkútyról és Papp-Halász Annáról: PHILPOTT Beatrix, „Kit nevezünk fényképésznek? – Gondolatok a 19. századi női fotográfusokról”, *Fotóművészet*, 60, 3. sz. (2017).

⁹⁸ Herz Henrikkel egy izgalmas, de sok tekintetben korrekcióra szoruló „beszélgetés”: „Régi fotográfák”, *Pesti Napló*, 1921. jún. 24., 5.

⁹⁹ *Nefelets*, 1874. ápr. 5., 166.

gyorsfotográfusoknál válik divatos technikává, hanem próbálkozik vele legalább egy városi műterem is, ígérve, hogy a nyolc nap alatt megtanulható, vagyis könnyű mesterség.

Mondhatni, a Halász Anna vezette műteremmel szinte szomszédos, közel 20 éven át Christ Anna¹⁰⁰ a Beleznay-kertben (Kerepesi út 70., majd 9. sz., illetve Ötpacsirta út, 1885-ben Eszterházy u. 1., ma Puskin utca). Műterme nemcsak azért különleges, mert az 1867-re datált, építészeti tervként¹⁰¹ fennmaradt fabódé elkészült változatáról ismert egy fénykép is, hanem mert Christ Anna valódi szomszédai szobrászok voltak, s Farkas Zsuzsa remek tanulmánya¹⁰² megmutatja, hogy a két műterem között aktív lehetett a kommunikáció. Többes számot használtam az előző mondatban, mivel úgy tűnik, hogy Pest elsők között létesült szobrászműtermét – a művészek sem álltak jobban ekkortájt műterem dolgában, mint a fényképészek – Kugler Ferenc (1836–1875) nem egyedül, hanem Rimaszombaton született barátjával, Halász Lászlóval közösen használhatta, sőt létesíthette.¹⁰³ Lyka Károly 1909-ben még emlékezett Halász Lászlóra, s adatai átkerülnek az 1935-ös *Művészeti Lexikon*-ba is,¹⁰⁴ mely (akárcsak Lyka) a születési és halálozási dátumokban már bizonytalan, ehelyett közli a kevés sajtóhír alapján ismertnek vélhető információkat. Nyilvánvaló, hogy Halász László nem kihagyhatatlan alakja a magyar és nemzetközi művészettörténetnek, ám a vele kapcsolatos néhány hír feltétlenül érdekes, sőt tipikusnak mondható, valamint – szempontunkból ez fontosabb – elvezethet Christ Anna sajnálatosan szegényes fotós oeuvre-je egy új darabjához. Lyka Károlyt idézve:

„Halász László a Beleznay-kertnek Ötpacsirta-utca felüli oldalán barátjával Kugler Ferencel műtermet rendezett be, s abban az időben, midőn Kugler a Deák Ferenc mell-szobrát mintázta, egy művével ő is pályázott a budai honvédelemkre; de a díjat nem ő, hanem Zala nyerte meg. A pályamű fényképe megvan gyűjteményemben. A terv két részből állott, az előtérben emelkedő helyzetben egy honvéd alakja látható szarkofág fölött. A szelíd tekintetű ifjú katona kihajtott inggallérral, félig begombolt attilában van ábrázolva, melyet a haza nemtője megkoszorúz. Az emlék háttere, mint a mű második része: egyszerű obelisztk.”¹⁰⁵

¹⁰⁰ Christ Anna társa rövid ideig Fájth János (meghalt 1869. október 13., Pest), de ismeretes Prihoda és Christ feliratú vizitkártya-hátlap is.

¹⁰¹ Christ Jakab beadványa, 1867. márc. 5. HU BFL – XV.17.b. 312 – 268/1867

¹⁰² FARKAS Zsuzsa, „Reproductions in a Sculptor's Estate from the 1870s: Anna Christ's Photographs of Ferenc Kugler's Statues. / Egy szobrászhagyaték reprodukciói az 1870-es évekből. Kugler Pál Ferenc szobrai Christ Anna fényképein”, in *Annales de la Galerie Hongroise 2005–2007*, A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve, szerk. Szűcs György és Veszprémi Nóra, ford. Pásztor Péter et al. 142–152. (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria), 2008.

¹⁰³ „Halász László szobrász szül. 1828. márcz. 10. Gimnasiunai tanulmányait befejezván a műszaki pályára lépett s La Vigne cs. k. udvari szobrász mellett képezte ki magát Bécsben. Ő készítette a prágai Hradsinban azokat a pompás műveket, melyek a néhai V. Ferdinand király által lakott termeket díszítették. Haza térvén Szakalban birtokot vásárolt és gazdálkodott. Majd Kuglerral műtermet nyitott Budapesten s elkészítette a hg. *Voronieczky* síremlékét. 1871-ben tanárnak nevezték ki a budai reáliskolához s mint ilyen halt meg 1883. márcz. 14.” Findura Imre: *Rima-szombat szabadalmas város története*. Második teljesen átdolgozott és bővített kiadás (Budapest: Eggenberger-féle könyvkereskedés [Hoffmann és Molnár], 1894): *Rima-Szombat története IV. korszak*, 254.

¹⁰⁴ 1868. Kugler Ferencel együtt műtermet rendezett be Pesten a Beleznay-kertben.

¹⁰⁵ *Művészet*, 8, 1. sz. (1909): 60., facsimile: <http://www.mke.hu/lyka/08/8-1-facs.htm#46>.

A leírás alapján a Lykánál fényképen meglévő terv a Woroniecki-síremlék lehet – az emlékműtervről tud Halász rimaszombati életrajzírója is –, tehát itt vélhetően két terv keveredik (egyiket sem állították föl). Ez onnan is tudható, hogy a síremléket a *Magyarország És A Nagyvilág* bemutatja, viszonylag nagy méretű fametszetben,¹⁰⁶ többek között az alábbi magyarázatot fűzve hozzá:

„Azon kép, melyet ma olvasóinknak bemutatunk, Halász szobrász terve, ugyanazé, ki sokat dolgozott az akadémia szoborművein, s kinek tervét a kápolnai honvéd emléket illetőleg – Izsó ellen elfogadták. Nekünk a síremlék ellen nincs kifogásunk – tekintve a reá áldozható összeget.¹⁰⁷ A kép, melyet olvasóink látnak, fénykép után készült; nem csoda, hogy nem tökéletes, s nem adja vissza tisztán a síremlék szépségeit. A zászlón nyugvó elbukott hős, kit Pannonia megkoszorúz, nemes alak és hasonmása a boldogtalan Woronieckinek. Mi láttuk a kis mintát, mely után a fénykép készült az egész igen sikerültnek tetszik.”¹⁰⁸

Tomsics Emőke kiváló tanulmányában, amelynek remek képanyaga egymás mellett közöl több fényképet és a fénykép minta alapján készített metszetet is, észreveszi a rövid ismertető szövegben rejlő furcsaságot, amikor ezt írja: „A szép kép a rajzoló és a fametsző érdeme volt, amit a lapok esetenként még azzal is kiemeltek, hogy illusztrációjuk esetleges rossz minőségét a mintául szolgáló fotográfia gyenge minőségével magyarázták.”¹⁰⁹ A megállapítással vitába nem szállva, itt néhány egyéb aspektusra hívnám fel a figyelmet.

A korabeli irodalomban előfordul az a nézet, hogy a plasztika nehezen fotózható¹¹⁰ (már csak azért is, mert a fénykép lapos), tehát a közvetlen látvány és az ennek alapján készült rajz előbbre való („Mi láttuk a kis mintát”), de ez kevésbé érdekes. A fordított viszony sokkal inkább: több magyarországi lapban többször is megjelent, hogy Halász Lászlót a szerb kormány Obrenovics Mihály, a meggyilkolt szerb fejedelem szobrának

¹⁰⁶ *Magyarország és a Nagyvilág*, 6, 44. sz. (1870): 519.

¹⁰⁷ Az emlékmű megvalósításához fotografusok is adakoztak: „Nyilvános NYUGTA, XIX. közl. a Woroniecky hg síremlékére újabban befolyt adakozásokról Goszleth István ivén: Kozmata Ferencz 1 frt, Doctor Albert 1 frt, Goszleth István 1 frt. Összesen 105 frt 60 kr. Főösszeg 1860 frt 10 kr. Pesten, 1872. január 27-én.” *Budapesti Közlöny* 6 (1872. jan. 30.): 180.

¹⁰⁸ *Magyarország és a Nagyvilág* 6, 44. sz. (1870): 520.

¹⁰⁹ TOMSICS Emőke, „Lehetőség és kényszer: A fotográfia a nyomtatott képek világában az 1880-as évek előtt”, in *„Képes világ”: Tudományos konferencia a 19. századi magyarországi illusztrált sajtóból*. Tanulmányok Budapest Múltjából XXXIX, szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, 111–214. (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár, 2014), idézet: 207.

¹¹⁰ „Az Aradnál elesett honvédek emléke. Mi a becses emléket Drescher aradi fényképész képe után adjuk. Az aradi fényképész derekasan igyekezett megküzdeni azon nehézségekkel, amelyet egy ilyen szokatlan alakú szobor lefényképezése nyújt, mely nehézségeket szaporítja még a márványanyag is, melyről fényképészeink ritkán vagy soha nem készítenek képeket, de ami külön gyakorlatot igényel. Tökéletesen le nem küzdhetette az általa készített elég csinos kép daczára a nehézségeket s azért irányunkban, kiknek az eredeti nem, csak e fénykép állott rendelkezésünkre, némi elnézéssel lesznek azok, a kik az eredetit látták s annak szépségeit teljesen feltüntetve képünkön nem találják.” *Magyarország és a Nagyvilág*, 1870. máj. 22. Arad honvédelemk. Drescher [fényképe] után Pollák [Zsigmond fametszete]. Pollák Zsigmond (1837. február 8., Pozsony – 1912. május 13., Budapest) az összes hazai metsző között a leghosszabb időn át, több mint 50 évig dolgozott különböző lapoknak mint illusztrátor, fametsző. 1855-ben alapított műhelye végig a Király utcában (72., ill. 75. sz). Haláláról megemlékezik a *Vasárnapi Ujság* 59, 21. sz. (1912. máj. 26.): 420. és a *Tolnai Világlapja*, 1912. jún. 9., 1437., mindkettő képpel.

elkészítésével bízta volna meg. Valójában ez egy nemzetközi pályázat volt, melynek eredményeként a firenzei Enrico Pazzi tervét állították fel 1882-ben, s a szobor ma is áll. Lehet, hogy Halász részt vett a pályázaton, és úgy tűnik, hogy a pályázók két képet, feltehetőleg fényképet vagy fénykép-reprodukciónak kaptak, ami alapján dolgozhattak: „Mihály szerb fejedelem szobrának mintázatát – a belgrádi kormány megbízásából – Halász László szobrász elkészíté. Mint mondják, igen jól sikerült. A fejedelem szerb nemzeti öltönyben van ábrázolva, s mind az arc, mint a testtartás kifejező. A kormány két arcképet küldte a művésznek, s e képek egyikén a fejedelem osztrák tábornoki egyenruhát viselt, de bár ennek kivetele könnyebb lett volna, ő a másikat, a nemzeti viseletűt választotta.”¹¹¹ Halász máskor is dolgozhatott fénykép után, s nem biztos, hogy a fénykép volt az oka annak, ha az eredmény kevésbé sikerült:

„A művészjog megsértése képezi most egy per tárgyát a pesti bünyfenyitőszéknél. Halász László szobrász és tanár egy síró gyermek szobrát készíté, melyet Csekonics grófné tőle megvett és a magyar gazda-asszonyok jelenlegi kiállításán közszemlére bocsátott. A grófné megengedvén Halász László urnak a szobor sokszorosítását, utóbbi azt Christen József mintaöntőnek azon megrendeléssel adta át, hogy arról neki nyolcz öntvényt készítsen s az öntésért követelt munkadíjat Christennek ki is fizette. Christen 6 öntvényt átadott Halásznak, kettőt utánpótolni ígért. Halász azonban értesült, hogy Christen síró gyermek szobrocskájának öntvényeit kávéházakban és vendéglőkben árusíttatja, s művészi tulajdonjogának megsértése ellen óvás végett a rendőrséghez folyamodott. Christen az előadott tényállást beismeri, s csak azt adja elő mentségül, hogy a síró gyermek nem egyéb, mint rossz utánzata Pietro Guarnario, a bécsi közkiállítás ony feltűnő tetszést okozott »kelletlen ima« című szobrának. Ó tehát Halász tulajdonát nem sérté s csak azt tette, mit maga Halász. A rendőrség ítélethozatal végett az ügyet a fenyítő törvényszékhez tette át.”¹¹²

A művész neve helyesen Pietro Guarnario (1842–1881), s a szobrocscsa valóban igen népszerű volt, az 1873-as bécsi kiállítás után szerepelt az 1876-os philadelphiai Centennial Exhibition olasz szekciójában is.¹¹³ Úgy tűnik, a technikai sokszorosíthatóság nem kizárólag a fotográfia területén érzékelhető, s nyilvánvaló, hogy Halásznak, pontosabban az ő „rossz utánzatának” akár egy megvásárolt fénykép is lehetett a mintája. A történet és a kivételesen bárgyú szobrocscsa vélhetőleg valóban gyenge, fénykép után készült másolatának népszerűsége alapján felmerülhetne még, hogy hol a műtárgy és a dísz tárgy határa, mi a siker és közizlés viszonya, valamint sok egyéb szempont. De inkább térjünk vissza a Woroniecki-emlékmű tervére: a fametszetes reprodukció és Lyka Károly leírása nyomán a „kis méretű mintát” könnyen azonosíthatjuk Christ Anna műtermi fényképén,

¹¹¹ *Fővárosi Lapok*, 1873. júl. 27., 748. L. még a hazai tudósításokból: *Budapesti Közlöny* 7 (1873. jún. 10.): 1093.; *Magyar Polgár*, 1873. jún. 12. és 1873. júl. 29.; *Nefelejts*, 1873. aug. 3., 372.; *Figyelő*, 1873. aug. 3., 372.; *Magyarország és a Nagyvilág*, 1873. aug. 3., 395.; stb.

¹¹² *Magyar Ujság*, 1874. jan. 30. L. még *A Hon*, 1874. jan. 27.; *Fővárosi Lapok*, 1874. jan. 28., 98. Az 1873-as bécsi világkiállítás négyfős fényképész-konzorciumának tagja volt Klösz György, a Guarnario-szobornak a reprodukciója ismeretes az ő cégmegjelölésével, a vizitkártya méretű változat száma 114.

¹¹³ Forced prayer, Italy, Exhibit #332 Hozzáférés: 2020.05.26. <https://libwww.freelibrary.org/digital/item/1697>.

melyet Farkas Zsuzsa publikált.¹¹⁴ A nagy Krisztus-szobor lába és egy női büszk között látható, mely utóbbi igen hasonló ahhoz (amennyire a fénykép minősége látni engedi), amit Farkas Zsuzsa a „fotográfusnő allegóriájaként” nevez meg, s amelyet Christ Anna fényképészműtermének tumpanszerű feliratos homlokzata csúcscsúszeként fedezhetünk fel a kerti képen.¹¹⁵ Ha az emlékmű modelljének azonosítása helytálló, ez még egy érv mellett, hogy Halász László is használta a Beleznay-kertben lévő szobrászati műtermet, vagyis forrásaink itt nem vezetnek félre.¹¹⁶ Feltételezhetjük továbbá, hogy azt a fényképet, amely Lyka Károly birtokában volt, és a fametszet mintájául szolgálhatott, s amelyet nem láttunk, szintén Christ Anna műterme készíthette. Talán valahol megvan egy példánya.

A negyedik Anna nevű fényképészről egyelőre szinte semmit sem tudunk azon túl, hogy Streliszky Náthán özvegye, férje halála után Streliszky Anna tovább működtette a fotóműtermet, hasonlóan sok más özvegyhez, akiknek a neve megtalálható a különféle listákban, de a történetük még feltáratlan: Özv. Bienenfeld Zsigmondné, Czecz Mártonné, özv., VIII, Mária utca 22. Halácsy Sándorné, özv., VII, Damjanich utca 20., Kirschner Vinczéné, özv., H, Niedermayer-u. 11. – és a sor folytatható. Megjegyzendő még, hogy viszonylag gyakran a feleségek az üzlettulajdonosok¹¹⁷ – ennek részleteit és magyarázatát most nem próbálom értelmezni.

Az Udvar

Kévéssel azután, hogy Gévay Béla kénytelen volt felszámolni *udvari* műtermét a Dorottya utca 6. számú házban (Wurm-udvar) és az Erzsébet tér 9. alól is távozik, Veress Ferenc lapja közread egy hírt és egy listát: „Majláth János székesfehérvári fényképészt közelebbről udvari fényképészsé neveztek ki. Ezzel egyidejűleg megemlíttjük, hogy Majláthon kívül udvari fényképészek – tudunkkal – hazánkban jelenleg a következők: Beszédes Sándor Esztergomban, Bülch Ágoston, Ellinger Ede, Kalmár, Koller Károly és Kozmata Ferencz Budapesten, Rupprecht Mihály Sopronban és Zureich Károly Miskolczon.”¹¹⁸ *Magyarorszag tisztí cím- és névtárának* 4. évfolyama, vagyis az 1884. évi kiadvány a 35. lapon

¹¹⁴ FARKAS, „Reproductions in a Sculptor`s Estate fom the 1870s...”, 146., 10. kép

¹¹⁵ FARKAS, uo. 3–4. kép. Az eredeti a Magyar Nemzeti Galériában.

¹¹⁶ Egy apró korrekciót talán érdemes itt még tennünk: Csonka Simon fényképész, aki egy időre átveszi a Beleznay-kerti műtermet és fabódékat, igen mozgékony volt a Kerepesi út szélében és hosszában, gyakran váltogatta műtermeit (és nevüket), mígnem a Kerepesi út 28. alatt hosszasan meg nem állapodott, de egy időben kettőnél több műterme nem volt. Az 1878–1880 között zajló és gyakran kellőképpen figyelembe nem vett új házszámzás itt a helyzet kulcsa. „A középítési hetes albizottmány folyó évi szeptember 14-én Kun Gyula tanácsnok elnöklété alatt tartott ülésében a következő magánépítési engedélyügyeket tárgyalta, melyek közül a tanács az építési engedély kiadása előtt a Fővárosi Közmunkák Tanácsához átteszi: [...] 33,872. Csonka Simon, a VII. kerületi Kerepesi-út 5075. sz. telken létesítendő fényképészeti műtermének terveit.” Építő Ipar, 1891. szept. 23., 341. Talán ez a Kerepesi út 28. az utolsó budapesti műterme, 1899-ben még megtaláljuk a listákban.

¹¹⁷ A Borsos, Doctor és Varságh cég (újra)egyesülésekor 1877. március 10-én kelt társasági szerződésében az üzlettulajdonosok Doctor Albertné Hirsch Júlia, Budapest, V. Erzsébet tér 1. és Varságh Jánosné Borsos Vilma, Budapest, IV. Kristóf tér 5. HU BFL – VII.169 – 1877 – 0198.

¹¹⁸ *Fényképészeti Lapok*, 2, 4. sz. (1883): 84.

a „Cs. és kir. udvari címmel felruházott czégek” résznel a fényképészek közül összesen ötöt sorol fel, közülük három budapesti, Ellinger Ede, Koller Károly, Kozmata Ferenc, valamint „Majláth János fényképész Sz.-Fehérvárott, Rupprecht Mihály fényképész Sopronban”. A két lista csak részben fedi egymást, Majláth esetében igen, de például Kalmár Péter nem szerepel a hivatalosnak tekinthető jegyzékben – pedig hátlapjain következetesen feltünteti, hogy ő „udvari fényképész”. Igaz, a cím mellett vagy közelében megjelenik a rejtélyes M.H. betűjel – amit néha ki is ír: a meiningeni hercegről van szó.¹¹⁹ Később Kalmár kétszeresen is udvari fényképész lesz – és most nem egy udvari műteremmel próbálnék viccelni, ekkor már az Andrássy út 29-ben dolgozik, hanem a szerb királytól kapott címre utalok, mivel „Ő császári és apostoli királyi Felsege, f. évi junius hó 4-én kelt legf. elhatározással legk. megengedni méltóztatott, hogy [...] Kalmár Péter fényképész budapesti lakos, a szerb kir. udvari fényképészi címet – elfogadhasák, illetve viselhesék”.¹²⁰ Császári, királyi, főhercegi, hercegi udvarból sokfélélt ismerünk, s a cím megszerzésének is sokféle módja van.¹²¹ Az említett, hivatalosnak tűnő, 1873 óta megjelenő címtár adatszolgáltatását csak 1899-től szabályozzák.¹²² Így az első, e rendelet nyomán megjelent kiadvány az 1900-as, amelyben 14 fényképész céget sorolnak fel az osztrák–magyar császári és királyi udvar címre jogosultak között, zárójelben feltüntetve az adományozás dátumát.¹²³

¹¹⁹ „(A meiningeni herceg) Kalmár P. budapesti fényképészt kinevezte udvari fényképésznének.” *Pesti Hírlap*, 1880. jan. 28., 4.

¹²⁰ *Budapesti Közlöny* 26, 136. sz. (1892. jún. 15.)

¹²¹ „Hogy lett Posner Károly Lajos udvari fényképész. A M. L. írják: Posner ur, azon jámbor óhtjtás által vezéreltetve, hogy czimeinek s ordóinak amúgy is tekintélyes számát szaporítsa, a bajor királynak egy rendkívül fényesen kiállított albumot küldött. Hogy a Wagner zenéért annyira rajongó király kegyét biztosan megnyerhesse, azon furfangos ötlete támadt, miként megtölti az albumot az összes Wagner-énekesek s énekesnők arcképeivel, a kiknek fotográfiára csak szert tehetett. Az album meg is tette a várt hatást. A napokban egy óriási nagyságú levél érkezik Posner úrhoz, müncheni postabélyeggel. Siet felbontani a levelet, s a következő pillanatban elképedve tekint egy diplomára, melyben a díszműúrur kineveztetik – bajor királyi udvari fényképészszé.” *Magyar Polgár*, 1879. ápr. 11.

¹²² „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1898. évi 5557. eln. sz. a. kelt körrendelete »Magyarország tiszti cím- és névtára« című kézikönyv adatszolgáltatásának szabályozása tárgyában”, *Hivatalos Közlöny*, 1899. jan. 1., 17–22. (rövidítésjegyzékkel).

¹²³ Dunky Kálmán és Ferencz fényképész a Dunky testvérek czég tul. Kolozsvárt (1898); Ellinger Ede fényképész, Budapesten (1872); Erdélyi Mór fényképész, Budapesten (1894); Forché Roman és Gálfy István, Budapesten (1890) – ők Koller Károly utódai, aki szintén viselhetette a címet (1884); Knebel Ferencz és Jenő fényképészek, Szombathelyen (1895); Kossak József fényképész, Temesvár (1896); Kozmata Ferencz fényképész, Budapesten (1875); Mai Manó fényképész, czég: Mai és Társa (1898), Budapest; Majláth János fényképész, Sz.-Fehérvárott (1883); Mertens Ede lovag, czég: Mertens és fia, fényképész, Budapesten (1893); Rupprecht Mihály fényképész, Sopronban (1882); Streliszky Lipót fényképész, Budapesten (1888); Varga János és György fényképészek, Zágábban (1898); *Magyarország tiszti cím- és névtára* – 19. évfolyam, 1900. Hozzáférés: 2020.05.26. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TisztiCimtar_1900/?pg=0&layout=s A már nem működő, de korábban ilyen címmel rendelkező műtermek, mint Bülch, Borsos, Schrecker, nyilvánvalóan nem szerepelnek a jegyzékben. Megjegyzendő viszont, hogy az 1873-as kiadványban sem szerepelnek, ezeket a cégeket először 1884-ben sorolják fel.

Az udvari címek, a kiállítási oklevelek, az arany- és ezüstérmek,¹²⁴ a képek a kirakatokban és az ezekről szóló hírek, a sajtóhirdetések és a beszámolók mind a konkurenciaharc és a megrendelőkért folytatott verseny, közelebbről (hogy e régies kifejezést használjuk) a fennmaradás, az egzisztenciális küzdelem elemei a későn induló, de annál intenzívebben terjedő, mondhatni radikalizálódó 19. század végi budapesti kapitalizmus viharában.

Mutatják ezt az 1850-es évek végétől szaporodó, s még az 1870-es években sem ritka közlemények a sajtóban, amelyek először burkoltan, új hírként jelentik és közvetítik a potenciális vásárlóközönségnek az új műtermeket, majd később a hirdetésrovatban válik nyilvánvalóvá, hogy ami hírnek látszott, valójában hirdetés. Alkalmanként barterben jelennek meg ezek, amikor az adott sajtótermékkel kapcsolatban álló fényképésznek közlik a hirdetéseit, ilyen például a századvégen Békei Ödön és az *Uj Idők* együttműködése, de korábbi példák is vannak. Egyáltalán: nem mindegy, ki hol hirdet, az adott újság választása gyakran üzleti vagy személyes kapcsolatokról árulkodhat. Ám működnek országsszerte és Budapesten is olyan fényképészek, akikről nem olvashatunk a sajtóban, akik nem hirdetnek, akikről nem írnak, csak a gyakorta név nélküli statisztikák, valamint a fennmaradt sok százezres vizitkártyatömeg ad róluk információt. Itt nem is elsősorban a képpaladra, hanem a hátlapokra gondolok: ezeket a litografált üzeneteket a fotóval foglalkozó szakemberek, gyűjtők és amatőrök régóta,¹²⁵ kimondva-kimondatlanul használják, de részletes vizsgálatukra, elemzésükre nem nagyon kerítették még sort.¹²⁶ Pedig a hihetetlenül adatgazdag kínálat pontos¹²⁷ feldolgozása fontos lenne a datálások, műteremváltások, nyilvános szereplések meghatározásában, valamint a jelenleg használt adatsorok¹²⁸ pontosításában. Az alábbiak csupán vázlatnak tekinthetők, nem helyettesíthetik ezt a remélt kutatást.

¹²⁴ A fotográfia kontextusában ez a tipikusan 19. századi jelenség tudtommal még nincs feldolgozva, nem úgy, mint az analog képzőművészeti fejlemények: SINKÓ Katalin et al., koncepció, szerk., *ARANYÉRMEK, EZÜSTKOSZORÚK, Művész kultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*. (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 1995).

¹²⁵ Veress Ferenc lapjának első száma, amelyben bejelentik, hogy össze kívánják gyűjteni az összes fényképész adatait, ezt kéri az adatközlőktől: „...szíveskedjenek pontosan kiírni a neveket és lakást. Legjobb irányadó erre nézve a majdnem minden családban főtálalható album; az ebben levő képek hátulján ott van a készítő neve és lakása pontosan megnevezve; ha innen írják le minden ferde betűzavarnak eleje van véve.” *Fényképészeti Lapok*, 1882. jan., 11.

¹²⁶ Magyarországon kivétel egy kisméretű nosztalgiaalbum, amely önálló képekként publikált ezekből szép válogatást, figyelve arra is, hogy közölje a hátlapokat üzemszerűen gyártó litográfusok nevét. *Fényirdák, fényképészeti műtermek*. Anno sorozat (Budapest: Tandem Grafikai Stúdió, é. n.). Hasonlóképp kivétel egy kereskedelmi magánvállalkozás, amely a weboldalán betűrendben megjeleníti a nála megforduló, eladásra kínált vizitkártyák hátoldalát. „Recto-Verso katalógus”, *Fényiratok*, hozzáférés: 2020.05.26. <http://www.fenyiratok.hu/fotok/recto-verso-katalogus/>.

¹²⁷ Szakács Margit főként erre alapuló, máig egyetlen, bár strukturálatlansága miatt nehezen használható és további pontosításra szoruló, javított listája elérhető a Mafot oldalain: hozzáférés: „Fényképészek és műtermek adatai kutatóknak”, *Mafot.blog*, 2020.05.26. https://mafot.blog.hu/2016/07/06/fenykepeszek_es_mutermekek_adatai_kutatoknak.

¹²⁸ Remek döntés volt, amikor a Mafot bárki számára elérhetően publikálta az előző jegyzetben említett listát, mivel korábban csak nyomtatott formában volt elérhető. Az online információ temézete azonban olyan, hogy a gyors találat nyomán szaporán terjednek a hibák, vagyis az egykor

A hátoldal

A korai magyar fényképhátlapokon időnként megjelenik a Légrády testvérek első kőnyomdájának jelzése, ám hamar eltűnik, hogy egészen a századvégig szinte kizárólag osztrák, német és egyéb külföldi (már ha ennek az Osztrák–Magyar Monarchiában bármi értelme van), erre szakosodott műhelyek és kereskedők cégjelzéseinek adja át a helyét: nyilván leálltak ezzel az üzletággal, a kiadó, majd a *Pesti Hírlap* sokkal prosperálóbb lehetőségnek tűnhetett.¹²⁹

Első közelítésben számos kérdésünk lehet, ha észrevesszük a hátlap-variációk jól rendezhető sokaságát, megjelenésüktől kezdve, ami egybeesik a vizitkártyák elterjedésével, az 1860-as évekkel, egészen az eltűnésükig, amely az 1920-as évekre tehető. A fénykép vékony papíriját amúgy is kartonra kellett ragasztani, s mivel több példányban, hasonló méretben árulták a képeket (a vizitkártyákból általában a fél tucat a megrendelés alsó háttára), ezeket a kartonméreteket is érdemes volt szabványosítani.¹³⁰ Vagyis hamar kialakult az egyenkénti pecsételéssel gazdagabb és kevésbé időrabló, főként elegánsabb, előre nyomtatott kartonforma. A magyarországi és budapesti hátlapokon különösen sok időjelző elemet találhatunk, más a helyzet a kiegyezés előtt és után (a divatos címerhasználat már jóval 1867 előtt megjelenik, de az 1868-as horvát–magyar kiegyezés után az új változat, az ún. középcímer terjed el), vagy a városeyesítés (1873) előtt és után, amikor a Pest és Ofen (Buda) helyébe mindenütt a Budapest felirat lép. Az is jól követhető, hogyan kopik ki a kétnyelvű, német–magyar feliratváltozat (bár általánosan talán csak a 20. században tűnik el), s hogyan jelennek meg a szaporodó kiállításokkal együtt a kiállításokon nyert érmek és díjak ábrázolásai (Pesten az első Simonyi, 1855 után).

A kiállítási érmek dátuma segíti a történést az időrend, a címváltozások, a műtermek helyének és idejének pontosításában, de kik készítették ezeket a litográfiákat? Milyen minták alapján? Melyek a fő típusok, hol vannak, és miért adódnak eltérések? Milyen divatok határozták meg a változásokat, és ki diktálta őket? Mennyire volt internacionális, mennyire monarchiabeli ügy a hátlapdízajn alakulása? Mennyit és mennyiért rendeltek a műtermek, kik alakították a folytonosan változó típusokat, és mibe kerülhetett, miért történt meg az alkami eltérés a felkínált típusoktól?

A legkorábbi, pecséttel jelölt hátlapokon sokszor még a műteremcím sincs rajta (Mayer, Calderoni stb.), de ismerünk olyan újsághirdetést is Schrecker Ignáctól, ahol nem adja meg a címét, mivel nyilván tudható volt, hol a fényképész, mint ahogy azt is tudhatta mindenki, hol van a piac a városban. Ezután a dísztelen feliratok következnek, majd

heroikus munkával összegyűjtött jegyzék ma abszurd tévedések forrása, s mert szakmai szervezet áll mögötte, hitelesebbnek tűnik, mint amilyen valójában – még akkor is, ha a publikáció felhívja a figyelmet a pontatlanságokra. Nem az eltűntetés a megoldás, hanem a kiegészítés egy olyan listával, amely csak az ellenőrzött, megbízható adatokat tartalmazza, s így különvlik a feltételezés, a becslés, a vélekedés, valamint a tény.

¹²⁹ Bródy Sándor et al., *Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma 1878–1928* (Budapest: Légrády testvérek, é. n.), *A Pesti Hírlap* kiadóhivatalának története, 222.

¹³⁰ A méretekhez l. pl. Flesh Bálint oldalát: hozzáférés: 2020.05.26. <http://archfoto.tripod.com/vizimrt.html>.

némi egyéni jelleg, például a műterem megnevezései,¹³¹ a pontos cím és a kínált szolgáltatások – magyar és német nyelven –, aztán a díszítések. Próbálkoznak rövid ideig színes nyomattal is, de ez nem válik be, vélhetően a mennyiség és az alacsony ár győz. A színes hátlaptól a kiállítási érem felé elmozdulás tipikus példája Simonyi Antal, a Párizsban, 1855-ben nyert éremmel (ilyet más magyar fotográfus akkor még nem tudott felmutatni). Ezeknél a legkorábbi hátlapoknál a készítő cég ritkábban van megjelölve, később aztán az összetettebb változatokon már szinte soha nem hiányozhat a lap aljáról a kisbetűs név.

A grafikailag rendezett mintákat ugyanis erre szakosodott cégek készítik, a magyar fényképészek általában Bécsből rendelnek. A *Photographische Correspondenz*¹³² közül ilyen mintalapokat, így például 1875-ben két kihajtható oldalon a Haufler & Schmutterer cégtől, majd 1886-ban az Eisenschiml & Wachtl cégtől. A hirdetés tartalmaz árakat, és a mini termékkatalógus mintaként már létező, használatban lévő hátlapdízajnokat mutat a megrendelőktől, így az 1875-ös hirdetés Borsos József, Kozics Ede, Gévay Béla, Schrecker Ignác, Gondy és Egey, L. & V. Angerer, Abdullah frères, Adéle, J. Lówy aktuális hátlapjainak a képét.¹³³

¹³¹ Legalább 30 eltérő elnevezésváltozat számolható meg a *fénykép irodától* a *photograph intézetig*.

¹³² Az Osztrák Nemzeti Könyvtár weboldalán elérhető a *Photographische Correspondenz* legtöbb 1864–1971 közötti száma. Hozzáférés: 2020.05.26. http://anno.onb.ac.at/info/phc_info.htm.

¹³³ Összeraktam egy kis (esetleges) listát a hátlapok információi nyomán, ki kitől rendelt – különböző következetesség nem látható, vagyis nem mindig ugyanazt a litográfust szólították meg a műtermek megrendelésükkel: **Bondy & Co., Bécs** – Koller 1889, Ellinger Illés, azelőtt Borsos, Halász Anna, Liederhoffer; **Bondy Zsigm., Bécs** – Knebel, Szombathely, 1873 u. és 1891 u., Strelisky, Goszleth, Excelsior, Jelfy Gyula, Mathea (Uher utóda), Nagykanizsa (*Bondy Szigmond*) – Strelisky, Kozmata 1901, Klósz – Hatvani 18., Uher (*Sigm. Bondy, Bondy Szigmond*)

Bernhard Wachtl, Wien – Plohn Illés – 1879 u., 1896 u., Mai Manó 1900 u., Geil, Losonc – műtermes verző, Békei, Kurzweil, Kossak, Erdélyi

Eisenschiml & Wachtl, Wien (*Photographische Correspondenz*, 1886, hirdetés) Kohaut, Hess & Kossak – 1882 u., Kossak és Krauss, ezelőtt Auerbach M., Arad, 1890 u., Uher, Nagykanizsa, Zelesny, Pécs 1886 u., Kirschner, Kozmata, Goszleth, ifj. Divald, Egey és Matz, Mai és Tsa., azelőtt Bülich, Mai Manó, Mayer György, Simonyi 1873 u., Csillagi – műtermes verző, Szerdahelyi, Kirschner, Halácsy – Parisien, Hertz – Harisbázár, Hertz H. kerepesi u., Divald – Budapest...

Wachtl és Társa, Budapest – Vánca Emma, Haberfeld, Souvenir felirat (többen)

F. Brunch Söhne, Nürnberg – Gondy és Egey, Liederhoffer (*F. Brunch fils, Nürnberg*), Veress Ferenc

Haufler & Schmutterer, Wien – *Photographische Correspondenz*, 1875, hirdetés: A publikált minták között: Borsos József, Kozics Ede, Gévay Béla, Schrecker, Gondy és Egey, L. & V. Angerer, Abdullah frères, Adéle, J. Lówy, Carl Kroh

Haufler, Wien – Knebel, Szombathely, Schrecker Ignác, Wien, Budapest (*C. H. Haufler Wien*), Bülich, Pest király u., Schrecker

Josef Jndra, Wien – Kiszer Nándor, Kirschner Vince, Kalmár 1879 u., Csonka (*J. Jndra*), Halász Anna, Liederhoffer

K. Krziwanek, Wien – Gondy és Egey, Knebel, Szombathely, 1878 u., Kossak, Temesvár, 1886 u., 1891 u., 1900 k., Pete Gyula Székesfehérvár, Uránia – Temesvár, Koller 1889, ill. műtermes hátlap, Goszleth, Ellinger Ede, Rechnitzer Zimony, Kozics Ede pozsonyi műtermes hátlap, Strelisky, Pest 1871 u., Gévay Béla műtermes hátlap, Klósz – Svábhegy, Ellinger Illés, azelőtt Borsos fekete karton, Klósz – Hatvani u., Kossak – Budapest, Ellinger Ede és testvére

Kühle & Miksche, Wien – Kozics 1900 k., Zureich, Miskolc, 1886 u., Koller utodai 1907 k., Erdélyi

A litográfus cégeknek tehát előre megtervezett példatárai vannak, sablonokból lehet választani, és feltehetőleg az egyes kiállítási érmekről is rendelkeznek grafikával,¹³⁴ hiszen minden kiállításon többeket díjaznak,¹³⁵ vagyis egy-egy ilyen éremrajz többször is használatos lehet. Ezeket az érmeiket kiemelik, vagy beillesztik a grafikába, illetve ahol nincsen érem, de a kordivat miatt a megrendelők vizuálisan igénylik, ott a Niépce-, Daguerre-, Talbot-éremportrék (az arcképszerű hasonlatosság legcsekélyebb igénye nélkül) jelentik a megoldást (pl. Csonka Simon, Funk, Hegedüs Vilmos, Kirschner Vince). Adott esetben meglepő módon a neves feltalálók képei kiegészülnek Ferenc Józseffel (pl. Krausz Tivadar, Beszterce, Silac). A császár és király egyébként az 1873-as bécsi világkiállítás érmén is szerepel, vagyis egyedüli megjelenése, a három fényképfeltaláló nélkül gyakoribb. A világkiállítási érmek miatt azonban más uralkodóval is találkozhatunk, így Ferenc József megjelenhet III. Napóleon (1867) és Viktória királynő (1871) társaságában. Előfordul, hogy a feltalálói őskép-galériát az első kiállításon kapott éremmel egészítik ki (Plohn Illés, 1872 – Kecskeméti kiállítás), hogy azután a fotográfia úttörői lassan elmaradjanak.

Ha valakinek nem tetszik, esetleg nem tartja hatékonynak vagy szükségesnek a birodalmi címert és éremdömpinget felvonultató, protokolláris arzenált, választhat grafikai elemeket, mint a debreceni Gonyi és Egey cég a Napot vagy a szárnyas homokórát (*tempus fugit*), illetve allegorikus alakkal is lehet hátlapot rendelni. Bár a napfényt is tekinthetjük a mesterségre utaló jelnek, az allegorikus ábrázolások között ezek a szakmára utaló elemek, mint egy paletta, a nedveslemezt megöntő puttók, vagy puttók fotóalbummal, sokkal közvetlenebbül, mintegy narrative is megjelenhetnek. Így két feliratot (virágkoszorúban vagy koronás pajzsban) tartó puttót választott Rupprecht, Szinay, Schöfft K., ugyanezt a jelenetet, csak a pajzs alatt még két puttóval kiegészítve és fényképezőgéppel találjuk például Klappel, Plohn hátlapjain. Vagy csak az utóbbi két puttó látható, érmekkel, esetleg a pajzs felett kiegészítve más fotográfiai kellekkel, egy képpel, keretekkel, vegyszeresüveggel: Pelikán, Mikolasch, Rupprecht. S végül már csak egyetlen puttó: Veress Ferenc.

Schöfft Béla és Zelesny Károly, úgy tűnik, az allegorikus nőalakot kedvelte, aki vagy egy (tükörnek is tekinthető) keretben jelenik meg, vagy a tudomány és művészet kellei között (földgömb, festőbot, paletta stb.) üldögél, alkalmasint épp magán a nagyméretű műtermi fényképezőgépen, jobb kezében ecset, baljában paletta, felette a félköríves feliraton olvasható a fényképész neve (Schöfft Béla) vagy az ARTIS AMICA NOSTRAE statement.

Mór, Matz Igló, Koller – műtermes, királylátogatás, Csonka – műtermes 1904, Mártonffy Gy., Divald – Hatvani u., Uher

Trapp & Münch, Wien – Egey István, Gonyi és Egey – 1874 u., Divald, Liederhoffer, Schöfft K.

Leopold Türkel, Wien (később Budapest is), Mertens, Varga, Nagykanizsa, Veress Ferenc, Zelesny, Pécs 1886 u., Csonka S., Gonyi és Egey, Kozmata, Letzter és tsa, Mai Manó, Csonka S., Halász Anna, Schöfft K.

Türkel & Steiner, Wien – Knebel, Szombathely, Zelesny, Pécs, 1889 u., Gutkaiss J.

Türkel és Schlesinger – Hirsch Károly Bülch A. utóda, Békei Hermin

¹³⁴ Az 1862-es londoni kiállítás érmei a *Photographische Correspondenz* 1867. mellékletében, az 1875-ös bécsi kiállítás érme a *Photographische Correspondenz* 1875, 158.

¹³⁵ Kozmata Ferenc beszámolója az 1882. augusztus 1 – november 15. között nyitva tartó trieszti kiállításról: *Fényképzési Lapok* 2, 10. sz. (1882): 160–161., illetve *Photographische Correspondenz* 1882, 264. – ez az éremrajz összevethető pl. Knebel Ferenc valamelyik vonatkozó verzójával.

Akárhány érmet kell megjeleníteni, a litográfusoknak mindenre van megoldásuk. Lehet ez a szimmetria (álló formátum) vagy fekvő változatban akár a szimmetriasértés (balra rendezés – és így nagyobb hely marad a névnek). Klósz György, amikor már rendelkezik litográfiai sokszorosító műhellyel, ha nem is azonnal, de egy idő után a hátlapokat is magának állítja elő, amit felirattal jelez. De másoknak, megrendelésre ilyen talán nem készít. A Monarchia piacát a bécsi műhelyek lefedik, ugyanaz a hátlaptípus jelenik meg Bécsben, Pozsonyban, Brünnben és Kolozsvárott, és érzékelhető, ha jelentős stílusváltásra kerül sor, általában az is internacionális. Egyéni jelleget ad esetenként az egyes műtermek képének a használata, bár karakterükben, grafikai megoldásukban ezek is hasonlóak (Barabás vagy Gévay pesti, Kozics pozsonyi, Rzewusky krakkói és Konstanty varsói műtermeinek képét akár ugyanaz a grafikus is rajzolhatta). Koller Károly a műtermét megtisztelő nevezetes királylátogatást is ráteteti a hátlap grafikájára, mely eseményről egyébként sajtóban publikált pillanatkép is készült.¹³⁶ Időben korábbi kuriózum például Mátyás király fantázia-képének szerepeltetése Szentkutynál – ezzel is utal a műterem helyére a Kerepesi úton: a „Mátyás királyhoz címzett ház”. Időnként a hátlapokból arra is következtetni lehet, ki mekkora tételben rendelt, vagyis mennyire volt népszerű a műterem. Akik nagy mennyiséget használtak, ráirathatják például a műterem költözésének idejét (Kozmata, Ellinger Ede), ami nyilvánvalóan csak rövid ideig aktuális információ. Néhányan próbálkoznak évszámmal (Divald, Schöfft, Strelisky), de ez nem praktikus, mert az év fordulója után a hátlap már nem használható, legalábbis aktualitását veszítette – és kihúzni nem feltétlenül elégáns. Nyomatott hátlapokon az aktuális változásokat jelölő, kézi beavatkozásokra példa Borsosnál Doctor, Gévaynál Angerer nevének áthúzása, vagy Mayernél az egyik műterem, az Erzsébet téri átadása után a cím átsatírozása.

Az időleges és szinte vírusszerűen elterjedő divatokat alkalmasint kezdeményezhették a kartongyártók is, ilyen volt például az ovális formában, enyhén dombornyomású kartonon megjelenő portré az 1870-es évek második felében, majd 1882 környékén a fekete kartonon arany nyomással megjelenített elő- és hátlapgrafika, mindkettő meglehetősen rövid életű, és úgy tűnt el néhány év alatt, mintha nem is lett volna. Mivel sokkal kevesebb a hátlaptípus, mint kép, s ezek változásait egy-egy műtermet illetően (Veress, Borsos, Klósz, Gondy–Egey) szinte teljes skálán és kronológiába rendezve már összegyűjtötték, lehetséges egy olyan keresztreferenciákon alapuló „ikonográfiai” hátlapkataszter, amely segíthet a képek pontosabb datálásában.

A századforduló táján végbemegy még egy utolsó arculatváltás,¹³⁷ melyet az egyszerűség kedvéért nevezhetnénk szecessziósnak. Ezek a korizlést követő grafikus változatok, beleértve a név kalligráfiáját, gyakran (vagy ismét) felszabadult allegorikus figurákat mutatnak, tehát a divatjamúlt éremsorozatot lengén öltözött nőalakok váltják fel. Nehol már a műterem neve sem szükséges, a „Souvenir” felirat megteszi, különösen, ha nem stabil, hosszas működésre berendezkedett vállalkozóról van szó, vagy épp olyanról,

¹³⁶ „Lux Ferenc, Calderoni emeleti ablakából, 1888”, in KINCSES Károly és SÁNDOR P. Tibor, *Fotó – Város – Történet*, 189–190. (Budapest: Magyar Fotográfiai Múzeum–Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1998). Ill. Vasárnapi Ujság 1888. 14. 227. lap és 1892. 28. 488. lap.

¹³⁷ Ekkor már több fotográfiai cikket árusító, illetve litográfia készítő cégnek van budapesti telephelye, pl. Türkel és Schlesinger, Eisenschiml & Wachtl, később Wachtl és Társa.

aki a fő üzlet mellett csak alkalmilag készít fényképet is (Wanaus Ferenc és társa, Budapest, Hatschek Emil). A kiállítási érmek eltűnésének jól követhető grafikus metamorfózisára példa Hirsch Károly, aki megtartja Bülch Ágoston korai éremsorát – de az érmek egyre kisebbedő tornasorba rendeződnek, a felirat és dátum már nem, vagy alig olvasható, így lesznek a valaha volt diadaljelvényekből konkrétan már nem azonosítható, múltat jelző díszletek. Felfigyelhetünk arra is, hogy az 1880-as évek végétől szaporodnak a műtermi fantáziánevűek, az Atelier Parisien (először Ellinger Illésnél), majd az Excelsior (Békei Ödön, később Székely), a Hungária (Békei és felesége), a Seccissio (Helfgott) és az „Első magyar papír gyorsfényképezés” (özv. Bienenfeld Zsigmondné). S egyszerre csak, a tárgyalat korszakon túl, a kartonra sem lesz már semmi szükség. Megváltozik a papírtechnika, és így nagyjából az első világháború után ismét visszatér a ragasztható matrica és a hátlapra pecsételési szokása.¹³⁸ Addigra azonban sok minden más is alapvetően megváltozik.¹³⁹

Dalcsarnokhölgyek. Senki arcképe. Kié a másik ember arca?

Amióta az emberiség elvesztette paradicsomi tudatlanságát, és ruhát készít magának, legalább két, egymástól e ponton alapvetően eltérő formában készíthetők képek emberekről: ruhában vagy anélkül. Utóbbiakat meztelen képeknek, esetenként allegóriáknak nevezzük, mely utóbbi esetben vagy formában meg tudjuk nevezni – ha nem is a személyt, de az alakot: például Venus, nimfa, „festészet” –, előbbi esetben viszont csak ritkábban. A fotográfia e szempontból is alapvető újdonság: mivel a fénykép konkrét ottlétet igényel, gondolható, hogy a képen látható személy nem pusztán egy akt, de van neki becsület, civil neve is. Ez jelentős gondot okoz a hétköznapi képhasználatban, mivel annak ellenére, hogy a név általában nem ismerhető, a „becsületesség” itt gyakran megkérdőjeleződik.

1898–1900 között több mint félszáz alkalommal jelent meg az alábbi hirdetés, csak a *Pesti Napló*ban 51 darabot számolt meg a keresőprogram. Itt a *Budapesti Napló* karácsonyi számából idézem, betűhív átírásban: „Fényképezési akt-modelltanulmányok. Természeti felv., női-, férfi- és gyermekmodellek festők, szobrászok számára. Legújabb sztereoszkópokban. Dalcsarnokhölgyek, elegáns és sikkes mintaküld. 3, 5 és 10 frt beküld. ell. Nem tetsz. a pénzt visszaadjuk. Katalógust 20 kr. ellenében bérmentve. BLOCH S. műintézete, Bécs, I. Kohlmarkt 20.”¹⁴⁰

A legnagyobb a divatja talán a századfordulón s még inkább a századelőn volt az ilyesfajta képeknek, ami egyáltalán nem jelenti, hogy korábban ne készültek volna – hazai gyűjteményi példa lehet a Nemzeti Múzeum fényképtárában őrzött sztereodagerrotíp-aktsorozat.¹⁴¹ Az idézett hirdetéshez hasonlók is bőven jelentek meg a hazai sajtóban már az 1860-as

¹³⁸ Schmidt Ede utóda Brunhuber Béla.

¹³⁹ „Szombaton nyílik meg az országos fényképezési kiállítás az Iparcsarnokban. A gazdag anyagban régi képgyűjtemények is lesznek, amelyek a fotografálás letűnt mestereinek neveit elevenítik fel, amelyeket ma már csak nehézkapcsos családi albumokban lapozgatva fedezünk fel. Valamikor ők is hozzátartoztak a régi Pest életéhez. [...] Boldog, szép világ volt – mondta a ma már hatvanöt éves Herz bácsi, akit felkerestünk.” „Régi fotográfia”, *Pesti Napló*, 1921. jún. 24., 5.

¹⁴⁰ *Budapesti Napló*, 1898. dec. 25., 14.

¹⁴¹ L. BAJI Etelka: A sztereodagerrotípiák aktjai, *Fotóművészet*, 48, 1–2. sz. (2005): 98–107.

évektől, míg a század utolsó évtizedében, mondhatni, tömegesen. A hirdetők néha valós, azonosítható fényképészek, kiadók vagy forgalmazók, ahogy az osztrák Otto Schmidt,¹⁴² legtöbbször azonban gyaníthatóan fiktív nevek. Például az igen aktív „Louis Ramlo”, aki a budapesti újságokban bécsi, amszterdami levelezési címekkel hirdet, míg a külföldi lapokban budapesti címmel, talán azért, hogy a hatóságok dolgát kicsit nehezítse – ami egyébként alaphelyzetben sem volt könnyű, mivel a vétség természete, az alkalmazandó paragrafus nem evidens, így az „erkölcstelen fényképeket” készítő fotográfusokat esetenként felmentették.¹⁴³

A hirdetések közös motívuma az eufemisztikusnak nevezhető fordulat, amellyel a képeket a művészek figyelmébe ajánlják, de azért nem titkolják, hogy „természet után” készült „érdekes” fényképekről van szó. Korábban „csak férfiaknak” ajánlották, hozzátéve a „pikáns” kifejezést, ugyanakkor a századforduló és később a hirdetéshez kapcsolt, nyomdatechnikailag persze rossz minőségű, de egyértelmű képekkel erősítik meg, mire számíthat a „művészetkedvelő” megrendelő. Kétségtelen tény, hogy a művészakadémiák piacát megcélzó modellfotográfia iparágában az 1870-es és 1880-as évek fordulóján, nagyjából a szárazlemezrel együtt megjelent, legismertebb szerzők a bécsi dr. Hermann Heid, a svájci–párizsi Gaudenzio Marconi, a forgalmazó a híres párizsi Giraudon cég,¹⁴⁴ s az akadémiák vásárolták is ezeket. Így a párizsi École des beaux-arts,¹⁴⁵ de Amszterdam, Barcelona iskoláiban és a Magyar Képzőművészeti Egyetem gyűjteményében is fennmaradtak felvételek.¹⁴⁶ Ám a téma, mondhatni, eszkalálódott: talán a legabszurdabb az 1900-as évek elején nyomtatott periodikákat Párizsban megjelenő két kiadvány, a *L'Étude Académique*, valamint a *Le nu esthétique*.¹⁴⁷ Itt a szerzők

¹⁴² Maren GRÖNING és Michael PONSTINGL, *Der „Photographische Kunstverlag Otto Schmidt” in Wien: Vom Geschäft mit Vorlagewerken, Stereotypen und Pornografie*. Beiträge zur Geschichte der Fotografie in Österreich Bd.7. (Wien: Brandstätter Verlag, 2007).

¹⁴³ „Erkölcstelen fényképek. Ismeretes, hogy a budapesti rendőrség a külföldi rendőrségek figyelmeztetésére nyomozást indított Estinger volt budapesti fényképész ellen, a ki több budapesti fényképpel egyetértve, szemérmetlen fotográfiákat gyártott s azokkal az egész kontinentet elárasztotta. A törvényszék Estingert s neki a szemérmetlen képek előállításában segítő Fodor L. Gyula fényképészt is fogházbüntetéssel sújtotta. A kúria azonban feloldotta ez ítéletet, kimondta, hogy az ügy a sajtóbíróság elé tartozik. Minthogy azonban a főügyészesség elmulasztotta a kellő időben a sajtópört megindítani, a törvényszék másodszer már csak az elkobzási objektív eljárást tarthatta meg, elrendelve a fotografikus lemezek kiadását. Ezeket ki is adták Fodornak, csak kilencet tartottak vissza, úgy határozva, hogy azokat az ítélet jogerőre való emelkedése után adják ki. A közzéadható felebbezése folytán a kir. tábla elé került az ügy, a mely ma Burg Lajos előadása alapján elrendelte a visszatartott 9 fotografikus lemez elkobzását és megsemmisítését.” *Alkotmány*, 1898. ápr. 20., 8.

¹⁴⁴ Monique Le Pelley FONTENY, avec la contribution de Hélène PINET, Catherine MATHON, *Adolphe & Georges Giraudon: une bibliothèque photographique* (Paris–Bourges: Somogy–Archives départementales du Cher, 2005).

¹⁴⁵ *Figures du corps: une leçon d'anatomie à l'École des beaux-arts* [exposition, Paris, École nationale supérieure des beaux-arts, 21 octobre 2008. – 4 janvier 2009] sous la direction de Philippe COMAR.

¹⁴⁶ *FOTÓ / MODELL. Képek a természet és művészet között*. A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjtemény, valamint a Doktori Iskola kiállítása, Barcsay-terem, 2016. Hozzáférés: 2020.05.27. <http://www.mke.hu/fotomodell/index.html>; *FOTÓ / MODELL 2. A felejtés emlékei*. A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjtemény és az MKE Doktori Iskola kiállítása, Barcsay-terem, 2018. Hozzáférés: 2020.05.27. <http://www.mke.hu/fotomodell2/>.

¹⁴⁷ Émile BAYARD, *Le Nu Esthétique: L'Homme, La Femme, L'Enfant*, Album de Documents Artistiques d'après nature. Préface de J.-L. GÉRÔME (Paris: E. Bernard Et Cie., 1902–1904); A. VIGNOLA,

bizonyos fokú bátorságról is tanúbizonyságot tesznek, minthogy a giccshatár kérdése nem különösképpen foglalkoztatta őket, ami egyébként a piaci orientációjú termékeknel máig megszokott jelenség.

Hol a határ a „művészi akt” és a pornográfia között? Ez különösen nehezen dönthető el akkor, ha a rajzolt, festett kép reprodukciója és a fotografikus kép közötti különbséget sem látja gyakran az egyszeri sétáló, vagy ha mégis, nem különösképpen foglalkoztatja. Jól ismert példa, amikor rendőri intézkedés nyomán beszedik Calderoni kirakatából a Lotz Károly tiszteletére készített ünnepi album képeit, melyek Lotz munkáit különböző reprodukciós technikák révén teszik közzemlére a kirakatokban.¹⁴⁸ De nem mindig történik ilyen intézkedés, s mint a példa mutatja, nem mindig úgy és akkor, amikor és ahol erre valóban szükség volna. Ezzel kapcsolatos cikkeket is találunk a szóban forgó három évtized sajtójában. A fő probléma vagy konfliktus azonban feltehetőleg nem annyira esztétikai, mind szociológiai: hogyan lehetne betiltani az aktképeket, amikor a prostitúció nemhogy legális, de kifejezette kiterjedt a fővárosban?¹⁴⁹ „Budapesten a legmulatságosabb az élet: muzsikás, bolondos, trikós, sámpányeres, nagyvilágias korszak, csak úrnak vagy kétes hírű nőnek érdemes lenni...”, írja a korszakról Krúdy Gyula.¹⁵⁰

Sorait a történettudomány is megerősíti, Forrai Judit tanulmányából megtudhatjuk, hogy 1878-ban Budapest Párizs után Európában második – a bordélyok és szexipar területén: „Ahhoz, hogy egy pesti polgár az éjszaka »fényei« mellett gondtalanul mulasson, az egész szexiparnak az összes intézményével, ellenőrző szerveivel, kitermelt közigazgatási rendszerével kellett a fizető polgárt szolgálnia. A kéjő, a bordélytulajdonos, panzió és hotelel, fürdő, bodega, dalcsarnok, zenegáj, kávéház, kocsmák, lebujsok, orfeum, bálhelyiség, táncterem, vendégfogadó, fürdők, női kávéház, kabaré és kéjő tanya a maga teljes személyzetével, a kerítők a felhajtók, a rendőrség teljes szakapparátusa: az utcai, a kerületi rendőr, a rendőrfőkapitány, az erkölcsrendészet, az orvosok, a kerületi főorvosok, a tisztifőorvos, a községi kórház bujakóros osztályának teljes személyi állománya, a szobáztatók, a háztulajdonosok, a művészvilág bizonyos rétege, a zenekarok, kuplé-szerzők, szölisták, artisták, illuzionisták, az éjszakai lokálok műsorszervezői, díszletezők, szövegkönyv-írók, a műsorfüzeteket készítő, a pornográf irodalmat írók, fényképészek, nyomdák mind napi munkájukat végzik e szolgáltatás érdekében.”¹⁵¹

L'Étude Académique: Recueil de Documents Humains. Illustré par la Photographie d'après nature et Comprenant. 550 Études d'Hommes, de Femmes et d'Enfants (Paris: Librairie d'art technique, 1905s: 06).

¹⁴⁸ KOVÁCS Bernadett, „Aktokról szemlesítve I. rész: művészi aktábrázolás vagy közszeméremértő meztelenkedés”, *Artmagazin* 6, 5. sz. (2008): 48–53. Karikatúra a *Pesti Napló* 1905. febr. 19-i szám 14. lapján.

¹⁴⁹ „A városkapitányság beszédeti a kirakatok meztelen fényképeit. Jó gschefte ez Gundy direktor számára; már most a ki ilyen meztelen képeket akar látni, nincs egyéb orvosság, minthogy menjen a Schöne Helénába.” *Bolond Miska*, 1867. aug. 4., 125.

¹⁵⁰ Ugyanezen írás végén olvasnatjuk még, már a szöveg megszületésének korára vonatkoztatva: „Az esti lap kirakatában e halott némberről fényképeket láttam. Trikóban, fürdőruhában, idegen, szemérmetlen férfakkal hempereg a fényképész előtt. Lelketlen arcán a mosoly hasonlatos azon nők mosolyához, akik meztelen, tiltott fényképeken szerepelnek, gyermekifjak és vénék mulattatására.” Krúdy Gyula, *A bécsi szennyes*, 1915.

¹⁵¹ FORRAI Judit: „Munkaidő-szabadidő a mulató Budapestén a 19. század végén”, in *Ipar és társadalom a 18–20. században*, A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 10., jubileumi

Ezen a ponton érdemes a statisztikákhoz visszatérni, ahol az „egyéb” foglalkozások között megszámlálják a *kéjhölgyeket* is, elkészítve mind a korcsoportos, mind a nemzetiségi és az írni-olvasni tudással kapcsolatos táblázatokat. Erről most csak annyit, hogy a fotográfusok között jóval magasabb volt az írni-olvasni tudók száma, mint ebben a csoportban, ám a kéjhölgyek száma a teljes időszakban jóval nagyobb, mint a fotográfusoké: 1881: kéjhölgy 506; 1891: 856 és 1901: 1113. Ha a mellékfoglalkozásokat is hozzávesszük, ami-re a szerző, Kőrösi József az 1881-es adatokra nézve külön felhívja a figyelmet, ez a szám nyilván emelkedik: „Ha végül a jegyzetben tartalmazott adatokon azon szándékból végig megyünk, hogy némi felvilágosítást nyerjünk azon érdekes kérdés iránt, hogy az egyes főfoglalkozások mellett miféle mellékkeresetre szokták magukat leginkább adni, úgy e tekintetben sok érdekes, sőt gyakran meglepő részletet is találunk a jegyzetben közzétett adatokban. A következőkben felsorolunk néhány feltűnőbb esetet *szabók* közt van 3 rendőr, 1 bordélytulajdonos, 1 színházi jegyszedő, 1 kardalnok, 1 sekrestyés, 1 vendéglői kapus, 1 cipész; *mosónők* közt van 1 páholynytitő és 1 bordélytulajdonos; *kávémérők* közt van 3 bordélytulajdonos; a *vasiparosok* közül 1 regényfordításból él; 2 *fényképész* egyúttal ruhatisztító, 1 szobafestő, 1 színész; 1 könyvkötő lövölde- és hintatulajdonos; *varrónők* közt 11 mosónő, 7 kéjhölgy, egy-egy bordélytulajdonos, szülésznő és háztulajdonos, 6 mellesleg napszámba is megy...”¹⁵²

Ha a mellékfoglalkozást űző fényképészek között találunk hintatulajdonost és könyvkötőt, nem meglepő talán, ha feltételezzük, hogy a szexipar környékén is előfordulhatnak – valakinek ezt a prosperáló üzletágat el kellett látnia képekkel, illetve a komoly háttér-infrastruktúra üzemeltetése szintén sokszereplős.

Míg a képeken megmutatkozó személyekről még itt-ott fellelhetünk némi információt, ha nem is annyira életrajzi adatként, mint regényes vagy történelmi leírásként,¹⁵³ maguk a képek, legalábbis a hazai termelés, mintha felszívódtak volna a történelem viharai közé. Így viszonylag nehéz a témát képkészítőkhöz kötni, pedig a karikatúrák¹⁵⁴ és sajtócikkek¹⁵⁵ árulkodnak arról, hogy a kirakatok hosszú ideig tele lehettek effajta képekkel,

konferenciájának előadásai (Salgótarján, 1996. aug. 22–23.), szerk. SASFI Csaba, Rendi társadalom – polgári társadalom 10., 295–305. (Salgótarján–Budapest: Hajnal István Kör–Nógrád Megyei Levéltár–Budapest Főváros Levéltára, 2003), 304–305.

¹⁵² KÖRÖSI, „Budapest fővárosa az 1881. évben...”, 170.

¹⁵³ Az egyik közelítésre példa lehet a Magyar Nemzeti Galéria kiváló Modell kiállítása vagy Susan S. WALLER, *The Invention of the Model: Artists and Models in Paris, 1830–1870* (Aldershot: Ashgate Pub Co, 2006). A másik végre Bródy Sándor novellája: „Én anizsnak ülök! – mondá a lány igen egyszerűen. Mintha igen közönséges dolog volna az, ha egy tizenhét-tizennyolc éves leány atyjával együtt abból élne, hogy képeslevelezőlapokon sokszorosítják a képét.” BRÓDY Sándor, „A fotográfus”, *Az Ujság*, 1911. jún. 11., újraközl: *Tolnai Világlapja* 13, 48. sz. (1913. nov. 30.), 51–52., illetve a *Budapesti Negyed* 1997-es tavaszi fotográfiai különszáma, és a Noran Kiadó *A fotográfus: Magyar írók novellái a fényképezésről* c. kötete (szerk. KÖRÖSSI P. József, 2001).

¹⁵⁴ *Borsszem Jankó*, 1870. szept. 18., 1881. júl. 17., 1893. ápr. 9., 1912. márc. 24.

¹⁵⁵ A sok lehetőség közül idézzük Ambrus Zoltánt *A Hétfő*-ből: „Mi a tennivaló? A vesztegár a külföldről érkező veszedelmes szellemi termékekre? Erősebb ellenőrzése azoknak a dolgoknak, melyekkel az üzleti szellem a tömeg s kivált a serdületlenek érzékiségére spekulál? A nagyon is pajzán Ansichts-kártyák, a frivolitást szolgáló élcslapok, az ál-aktstudiumok és az őszinte sztereoszkópképek, az olcsón árult pornografikus iratok, az illetlen kirakatok és a lelkiismeretlen »orvosi tanácsadó« k egy nagy szicíliai vecsernyéje? Úgy látszik, ebben az irányban nálunk is megpróbálják

még ha nem azokkal is, amelyeket csak az újságírdetések nyomán, postai úton lehetett megrendelni. Néhány ilyen, a „művészi aktkép” határát a pornográfia irányába tágító sztereotípust nemrégiben publikáltak,¹⁵⁶ szerzőjük Mayer György, így egy fotográfusról biztosan tudható, hogy ez a zsáner is a repertoárjába tartozott.

Egy 1872-es esküdtszéki tárgyalás nyomán, amely a korabeli újságokban is nyilvánosságot kapott, tudhatjuk, hogy Doctor Albert tevékenységétől sem állhatott távol ez az ipar, bár itt nem fotográfusi, hanem háztulajdonosi minőségében kevesli azt az összeget, amit a kisajátítási bizottság, mely a városrendezésből adódóan az ilyesmit intézi, fizetni kíván a *Két szerezcsen* utcai házáért. A több közleményben is előkerülő ügy részleteiből kiderül, hogy a ház nemcsak rossz állapotú, de rossz hírű is, ezért Doctor jelentősebb rendszeres jövedelemtől kénytelen a bontással elbúcsúzni, ezért szeretne több pénzt. Az egyik közleményből világossá válik, miből is származik ez a bevétel: „A tárgyalás folyamában a felperes képviselője megjegyezte, hogy a ház azért jövedelmez többet, mint más ott levő hasonló házak, mert abban rossz hírű nők nyilvános üzletet tartanak.”¹⁵⁷

Doctor Albert tehát nemcsak akadémiai festész, hanem egy időben bordélyház-tulajdonos is, ebből származik talán a bevétel, illetve a kisajátításból a tőke az új műteremhez.

Ha a változó nyilvánosság felől, a mediatiszálódó és átalakuló privát szféra, valamint a kotroll alól kiszakadó személyes adatok kontextusában¹⁵⁸ gondoljuk át a helyzetet, a két

a szokásos fél-intézkedéseket. Csak e napokban olvastunk egy miniszteri rendeletről, mely ugyan csak megrendszabályozza a pajkos antikvárokat, a képmutató optikusokat s a minden szolgálatra kész trafikokat. Helyesen; ideje az illendőséggel is gondolnunk egy kicsit, mert már valóban utálat volt egy boltokkal teli budapesti utcán végigmenni, olyan képet mutatott e város szükségleteiről száz meg száz kirakat. De magasabb nézőpontokból tekintve a dolgot, az e fajta intézkedések mindenekelőtt problematikus értékűek, mert a szigorú következetesség itt lehetetlen, s mert előre látható, hogy a rossz kis gimnazista ezentúl nem az antikváriumok és a trafikok, hanem a fotográfusok kirakata előtt fog ácsorogni, ahol igen csinos alakokat láthat igen érdekes öltözetben, anélkül, hogy erre akárki csak megjegyzést is tehetne. De nem csak kétséges hasznuk ezek a rendszabályok: alárendelt jelentőségűek is, mert efféle beavatkozással csak a szimptomákat lehet eltüntetni, magát a bajt nem.” „Claudine”, *A Hét*, 1902. jún. 22., 403.

¹⁵⁶ PHILPOTT Beatrix, „Mayer György és az aktfényképezés kezdetei Magyarországon”, *Fotóművészet* 61, 4. sz. (2018): 58–67.

¹⁵⁷ A teljes szöveg: „Esküdtszéki tárgyalás. Kedden tartattat meg a második kisajátítási esküdtszéki tárgyalás. Elnök: Sárkány József. Jegyző: Fejér Elek. Esküdtek: Merlőczy Mátyás, Kralovánszky István, Wabrosch József, Szalay István, Fleischmann Emil, Mihailovics György, Mandl Ignác, Herczl Antal, Hinum Sándor, Walthier Ágoston, Thurn Pius és Feleki Miklós. Póttagok: Sacellary György és Horváth Károly. Felperes: a közm. és közlek. ministerium képviselője Jordán Imre. Alperes: Doctor Albert fényképész, képviselve dr. Neuhofer János által. A per tárgyat Doctornak a két szerezcsen utczában levő 1370. sz. alatti háza képezi. A közmunkatanács ezért 23,331 frtot ígért, Doctor 31,000 frtot követelt. A tárgyalás folyamában a felperes képviselője megjegyezte, hogy a ház azért jövedelmez többet, mint más ott levő hasonló házak, mert abban rossz hírű nők nyilvános üzletet tartanak. Az esküdtszék tagjai megnézték a házat, és 9 szavazattal 3 ellen 32,000 frtot szavaztak meg. Alperes képviselője három napi gondolkodási időt kért, míg elhatározta, benyújt-e semmisségi panaszt.” *Budapesti Közlöny* 6, 106. sz. (1872. máj. 9.): 848.

¹⁵⁸ Még egyértelműbbé válik a helyzet a fényképes igazolványok és a rendőrségi fotó bevezetésével. L. BAJI Etelka írja a 19. századi fotóenciklopédia számára írt szócikkében: „A XIX. század végén a fényképezés bevonult az államigazgatás területére fényképes igazolványok formájában, valamint a bűnügyi nyilvántartásba (például 1898-ban fényképes albumok készültek, melyekben a Budapestről kitiltott »felforgató elemek« képét juttatták el a nagyobb rendőrkapitányságokra).”

foglalatosság, a nyilvánosház tulajdonlása és a fotografálás gyakorlata nem is áll olyan távol egymástól, mint első pillanatban vélhetnénk. Annak, aki egy fényképésznél képet készített önmagáról, tudnia kellene, hogy e gesztussal valamit ott hagy a műteremben, ami korábban csak az ő személyével együtt volt hozzáférhető: a saját képmását – ugyanis az „anyaképek” (matrica) megtartatnak, mint számos nyomtatott fotókartonon olvashatjuk. A negatívot a fotográfus őrzi, az ürügy az utánrendelés lehetősége, a valós tény az üzlet, minthogy a kép már az ő munkájának eredménye. A képkészítés tényével ezt elfogadva a vendég lemond saját képmásnak további kontrolljáról. A kép kikerülhet a kirkatba, árusíthatják idegeneknek, kinyomtathatják újságban, eltehetik kései archívumok, gyűjtemények – leltárba véve a tárgyat, regisztrálva esetleg a fotográfust, és általában mit sem tudva a személyről, akinek a személyisége a fotografálás aktusával egyszerre megörökítettett és elhullott: az ismeretlenség homálya még erősebb aura, mint ha egyáltalán nem is látnánk azt a személyt, akiről már sosem tudunk meg semmit: Edgar Allan Poe felismerése vagy látomása konkrét vizuális formát öltött.¹⁵⁹

A vizitkártyákat eleve azért készítették, hogy ismerősöket megajándékozzanak velük, esetleg „viziteléskor” előreküldjék, vagy épp ismeretleneknek adják ismerkedési zálogul, míg a hírességek a soha teljesen meg nem ismerhető rajongók táborának nyújtják, esetenként alkalmi dedikációval. Azok az ismeretlenek, akikről semmit sem fogunk már megtudni, nagy lelkesedéssel gyűjtik olyan „ismert” emberek képeit, akikkel soha nem fognak találkozni, akiket valószínűleg sohasem fognak élőben látni. Mégis pénzt adnak a képekért, bekeretezik, és az asztalra vagy a falra helyezik. Árulják Vörösmartyt, Deák Ferencet, Kossuthot, Arany Jánost – hogy itt csak azokat a neves személyiségeket soroljuk, akiknek – legalábbis az utóbbi háromnak – voltak előzetes, speciális feltételei ezzel a fotografikus akcióval kapcsolatban. És árulják a színésznőket, hercegnőket, királyi családokat.

Hol lehet az a fordulat, amely a sztárok fotografikus különvilágát megteremti, jóval a mozgókép megjelenése előtt, a fotográfia és a képes, nyomtatott sajtó hathatós segítségével? Amivel a médiaipar saját bevallása szerint csak kielégíti a közönségigényt, valójában teremti, generálja és mennyiségileg fokozatosan kiterjeszti ezt a látásvágyat a profit érdekében. A sztár magyarul eleinte csillag: Csillag Anna hosszú haja és hajbalzsama a reklámokon, Mikszáth Kálmán írása Márkus Emiliáról.¹⁶⁰

Ide kapcsolható az a depravációs folyamat, amelynek nyomán a sztár mellett a hatalmi kép, a valós hatalom képviselőinek valaha pszeudoszokrális vagy valós respektust

John HANNAVY, *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography* (New York: Routledge, 2013). Magyarul: L. BAJI Etelka: „A magyar fotográfia története a XIX. században”, *Folia Historica* 23 – II (2002): 55–61., 58.

¹⁵⁹ „nem hagyja magát elolvasni” – Edgar Allan POE, „A tömeg embere”, in Edgar Allan POE: *Rejtelmes történetek*, vál. BORBÁS Mária, ford. BABITS Mihály. A szöveg 1840-ben jelent meg először. Hozzáférés: 2020.05.27. <https://mek.oszk.hu/04200/04232/html/01.htm#11>.

¹⁶⁰ „Hiszen ha nem ő volna is az új színész – generáció legkiválóbb alakja, a kit úgy neveznek kortársai már öt év óta, hogy az »új csillag«, akkor is ő lenne a legkedvesebb menyecske Magyarországon – s az is csak szép titulus ebben a címkórságos világban! [...] Hát még, hogy néz ki! Ez, ez! Csakhogy ezt meg Kozmata beszéli el előlem a fotografiával.” MK (Mikszáth Kálmán), „Márkus Emilia”, *Koszorú, A Petőfi-Társaság közlönye* 2, 5. sz. (1882): 456.

igénylő ábrázolatai is egyszerűen belesodrónak az új képvilágba. Vásárolhatóvá válik és magán háztartások részévé az isteni díva,¹⁶¹ de éppígy a királyné, főhercegnők vagy a trónörökös menyasszonya is.

Jól megmutatható ez a fordulat Stefánia, Habsburg Rudolf trónörökös jegyese, menyasszonya és a magyar sajtóipar reakciói, működése nyomán, a hír nyilvánossá válását követő két hétben. Már az is figyelemre méltó, ahogy az első sajtóhírek tudatják az érdeklődőkkel, hogy a 15 éves kislánynak, mert az eljegyzéskor ennyi idős a leendő ara, nincsen fényképe.¹⁶² Elemezhető lehetne e ponton a hír azon vonatkozása, mennyire lehet ekkor már általános, hétköznapi dolog a fényképkészíttetés? Hány olyan ember lepődhet meg ezen, akikről szintén nem készült még fénykép, vagy akiről már igen? Ezt az időbeli lemaradást aztán két „üléssel”, vagyis két „hivatalos” fotografáltással gyorsan pótolják. Ám a képek nem hozzáférhetők: csak a brüsszeli fényképész kirakatában láthatók, aki addig nem adhat el belőlük, szól a legenda, amíg nem kerül az összes uralkodóházhoz a képekből: az első látás joga? Vagy egyszerű sajtótrükk, az érdeklődés felkeltésére, a példányszám majdani növekedésére gondolva.

Kialakul egy valódi, időalapú versenyhelyzet, amelyben egyes lapok – néha csak jóval később bevallott – trükkökhöz folyamodnak. A *Pesti Hírlap* ekkoriban éppen egy (rövid életű) képes melléklettel próbálkozik, amelyhez részben egy rajzoló és egy cinkográfus is alkalmazott, részben külföldi képeslapok (pl. a *The Graphis*) illusztrációiból élt, mint azt a jubileumi kötetben olvashatjuk, együtt a lap Stefániához kapcsolódó „kreatív” ötletével. Amint megtudták, hogy „nincs” arckép, és ezt önmagában nem tekintették „hírnek” – minthogy a fő céljuk az aktualitás volt –, sajátos módon oldották meg a problémát: „Nekünk azonban kellett az arckép, hogy »lefózzuk a többi lapot«. Az élelmes segéd szerkesztő tehát, annyit megtudván, hogy az ifjú hölgy magas szőke nő, ki nővéréhez, Kóburg Lujzához hasonlít, elővette Lujza hercegnő legújabb arcképét (könnyű volt megkapni, mert itt lakott férjével Budapesten) s azt odaadta Freynak [ő a rajzolójuk], meghagyván, hogy 4-5 évvel fiatalítsa meg. Ez megtörténvén, kiadtuk a képet, mint Stefánia hiteles arcképét, a többi lap mérgére, mely el nem tudta találni, miképp jutott a »P. H.« Stefánia arcképéhez?”¹⁶³

A „fake news” aktuális verziójának lehetőségétől eltérő megoldásokat választott a többi újság az 1880. március 24. és április 11. közötti intenzív két hétben, melynek során nyilvánvalóan ki kellett elégíteni a korábban felkeltett, képre sóvárgó tömegigényt. Heliográfiai műhelye akkor már Divaldnak is, Kozmatának is működött Budapesten, de

¹⁶¹ „...eljön hozzánk Sarah Bernhardt, a nagy, a remek, a fönséges, az isteni [...]. Arcképe mindenütt kísért. Sárkány, Calderoni és a szervita-téri szivartózs kirakata előtt a közlekedés fönnakad. Mindenki a divát akarja látni. Lovagló köntös, csipke árban, hirmes selyemben, fekve, állva, alva, halva, élve, sírva, nevetve, kabinetben, vizitkártyában és Makart formában.” Szemere Attila, „Lázak”, *Fővárosi Lapok*, 1881. nov. 12., 1535.

¹⁶² ” Egész Európa kíváncsiságban szenved. Mindenki látni, ismerni akarja a bájos belga király-kisasszonyt, Europa egyik legelső trónja örökösének menyasszonyát. Azonban mindenki azt kapja válaszul, hogy ne törekedjék lehetetlen után. A belga király-kisasszonyt Stefánia hercegnőt csak Brüsszelben láthatjuk. És pedig egyszerűen azért, mert nincsen arcképe.” *Pesti Hírlap* 2, 85. sz. (1880. márc. 26.): 4.

¹⁶³ Bródy Sándor et al., *Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma*, 190–191.

ehhez reprodukálható eredeti felvételre volt szükség, mint ahhoz a különös megoldáshoz is, amit a *Vasárnapi Ujság* választott. Amíg a fényképet megszerezték, a külföldi lapokból átvett, már az új fotográfia nyomán készült grafikát (metszeteket) közöltek,¹⁶⁴ ezzel is fokozva a várakozást, mivel bejelentették, hogy fényképekkel szolgálnak majd. Az *Ország Világ* például az új technika, a fénynyomatú kép mellett dönt, s ezzel Divaldot bízta meg, a *Vasárnapi Ujság* pedig az Ellinger testvérekkel készített „eredeti” képeket: vagyis „valódi” fénykép-tárgyak kiküldése mellett dönt, s erről szerkesztőségi cikkben tudósítja is az olvasóit (a kurzíválás az eredeti szövegben, a többi kiemelés tőlem):

„Tudtunkra első eset, hogy képes ujság fénykép (nem fényképnymat) melléklettel kedveskedik olvasóinak, mely legtöbb biztosítékot nyújt a kép hűsége iránt. A másolatokat – a mi, mint a fényképezészet technikájában rendkívüli eset, szintén említésre méltó – kétszáz matrice előállításával a Gêruset-féle eredeti fénykép után Ellinger ismert jeles fényképezőnk készíté Budapestén. Nem annyira a laikus, mint inkább a szakértő szemében nem csekély érdekességű eljárás volt ily nagy tömeget állítani elő aránylag oly rövid idő alatt e fényképeknek, kivált a mostani változó áprilisi időjárás mellett, midőn a napnak minden mosolygó sugarát meg kellett ragadni, hogy munkatársul szegődjék a mosolygó arckép elkészítéséhez. Ellinger két műtermének valamennyi munkása éjjel-nappal foglalkoztatva volt e munkánál, nappal a százakra menő negatívek előállításával, éjjel az apretur-munkával. A két műterem minden talpalatnyi tere el volt borítva mindenféle lemezekkel, s félig és egészen kész képekkel, melyek szárításra, simításra, fölragasztásra voltak előkészítve, miután előbb megfürödtek az ezüstös vízzel megtöltött nagy medenczékben. A munkások, kik mint a nap sugaraival dolgozó fényképezészek, nem szoktak hozzá az éjjeli munkához, szakértő főnökeik vezetése alatt dicséretes buzgalmat fejtettek ki, hogy ama kép ezreinek – melyekből eddigelő alig egy pár példány jutott el hazánkba – ily tömeges szétküldésében lapunk mellett fennakadás ne forduljon elő.”¹⁶⁵

Ellinger Ede és Ellinger Illés két műtermének nagyjából egy hét állt rendelkezésre a képek elkészítésére, melyekből minden előfizető kapott a lapszám mellé – és ennél sokkal több példány nem készülhetett,¹⁶⁶ mint ahogy egy szerkesztői üzenetből megtudjuk. Arról pedig egy újsághír tájékoztat, konkrétan mit is jelenthet a „képek ezrei” kifejezés

¹⁶⁴ A *Vasárnapi Ujság*, 1880. márc. 28-i számának címlapján még a *L'illustration*-ból átvett, nem az új képek nyomán készült grafikát közölnek, míg az április 4-i címlapon már az új fénykép nyomán készült (ugyancsak átvett) metszetet. Ugyanebből a forrásból merít ugyanaznap a *Magyarország és a Nagyvilág* címlapja (a két külföldi lapból átvett metszet eltérése minimális).

¹⁶⁵ *Vasárnapi Ujság* 27, 15. sz. (1880. ápr. 11.): 244. A képre még a 241. lapon is kitérnek, itt megtudjuk, hogy József főhercegtől kapták, és a sokszorosításra is tőle kértek engedélyt: „József főherczeg tette tehát nekünk lehetővé, hogy a magyar közönségnek leendő királynénkat teljesen hű arcképben bemutatathajjuk.” Az új fényképfelvételt készítő Jules Gêruset (1817–1874) itt nincs már említve. A brüsszeli képsorozat megtekinthető a bécsi Oskar Kramer másolatában az Österreichische Nationalbibliothek weboldalain.

¹⁶⁶ „Stefánia herezegő fényképét, mely lapunk mult száma mellett megjelent, sokan keresik kiadóhivatalunkban. Miután mi az arcképből csak annyi példányt készítettünk, hogy minden előfizetőnknek jusson, e megkereséseknek nem tehetünk eleget s műkereskedésekbe kell utalnunk az illetőket, hol most már a fényképek kaphatók.” *Vasárnapi Ujság* 27, 16. sz. (1880. ápr. 18.): 260.

a szövegben.¹⁶⁷ Sok-e, vagy kevés az 5000 példány? Illetve elfogadhatjuk-e hitelesnek ezt a számot? Ha tudnánk egy akkori *Vasárnapi Újság* előfizetői létszámot, lehetne ellenőrizni, viszont ez az adat ahhoz elég, hogy hipotézisént elfogadva megállapítsuk, ha 200 reprobatívval számolunk, akkor minimum 25-ször kellett a napra kitenni őket az 5000 képhez. Szokatlanul sok-e, egyedi eset-e ez a mennyiség a nem nyomdai sokszorosításban? Ellinger Ede praxisában legalább egyszer már előfordult hasonló eset: egy fennmaradt perirat szerint 1873-ban 4300 képre kapott megrendelést, amit a megrendelő arra hivatkozva nem akart az előzetes megegyezés szerint kifizetni, hogy csak 4250 képet kapott meg.¹⁶⁸

Egy leírás alapján próbáltam azonosítani a Stephanie hercegnőről készült reprodukált képet, gondolva, hogy van rá esély, mivel a nyomdai sokszorosítás általános elterjedését megelőző időszakból nem túl sok ilyen mennyiségben előállított „eredeti” fényképpel számolhatunk, de egyelőre nem sok sikerrel.¹⁶⁹ Kérdés lehet még, mennyit fizethetett a *Vasárnapi Újság* a képekért. Az előfizetés, mint az adott lapszám címloldalán olvasható, egy évre 8 forint, ami 5000 előfizető esetén évi 40 000. Vagyis egy lapszámra jut átlagban bruttó 770 forint, amiből mindent fedezni kell. Ez nagyon durva becslés, de segíthet annak megválaszolásában, hogy mennyit fizethettek Ellingeréknek. A megrendelésből következő reklámérték árcsökkenő, de a kívánt gyorsaság árnövelő, s mivel tudjuk, hogy Ellinger a korábbi, említett megrendelésnél 100 (egyforma) képet számított 5 forintjával, a kifizetett összeg nagyjából 250–500 forint között lehetett.

Úgy tűnik, Ellinger Illés 1887-től egyre több és egyre kilátástalanabb vállalkozásba kezdett, állapota feltehetőleg rohamosan romlott, sorsa tragikus fordulatot vett, végül 36 évesen elhunyt.¹⁷⁰

1887 januárjában kétféle hirdetést jelentetett meg, több alkalommal: „TÜKRÖK. Hibás vagy megfakult és elhomályosodott tükrök a tükör értékének alig ¼ részét tevő összegért újra valódi ezüsttel vonatnak be, 5 évi jótállás mellett. Ellinger Illés ezüstöző-intézetében, Erzsébet-tér 7. sz.”¹⁷¹

Párhuzamosan, 1887. január 19-én: „Kedvezményjegy. Ezen jegy tulajdonosa következő szabott árainkból kitűnő kidolgozás jótállása mellett 20 %-nyi kedvezményt igényelhet.

¹⁶⁷ „Gyors munka. Ellinger Ede és testvére a Stefánia hercegnő fényképéből négy-öt nap alatt ötezer kabinet-alakú példányt készítettek el a »Vasárnapi Újság« számára; hamar és jól.” *Fővárosi Lapok*, 1880. ápr. 14., 423.

¹⁶⁸ Ellinger Ede 1873. november 22-i dátumú keresete arról szól, hogy Klein Ágosttól követel 516 forint tőkét és járulékait. HU BFL – VII.2.c – 1873 – I.1856

¹⁶⁹ „Stefánia hercegnő cabinet alakú fényképét mellékli a »Vasárnapi Újság« holnapi száma olvasói számára. Az eredeti fényképet, melyről Ellinger 200 matricet készítve a másolatokat kiállította, József főherceg küldte meg az említett lapnak azon képek közül, melyeket csak az uralkodó család tagjai kaptak. Az Ellinger által készített fényképmásolatokból néhány példány a váczi utcán közszemlére is ki van téve. Ez arckép, mondhatni műremeket képez a maga nemében, már hálás tárgyánál fogva is. A ritka szépségű fő, ovális alakban, halvány rózsaszín papírra, ébenfa utánzat kerettel s arany szegélyesen van felvéve.” *A Hon*, 1880. ápr. 11. Egyetlen, igen rossz felbontású, aukciós reprodukciót sikerült eddig találnom, amely valamelyest megfelel a fenti leírásnak, de talán a hazai köz- és magángyűjteményekben előfordulhat a kép. Ha mégsem, az meglepő és egyben tanulságos lenne abból a szempontból, hogy milyen arányban maradtak fenn, illetve semmisültek meg a 19. századi műtermek képei.

¹⁷⁰ Ellinger Illés (1852 k., Pohrlitz/Pohořelice – 1888. augusztus 14., Budapest)

¹⁷¹ *Budapesti Hírlap*, 1887. jan. 12., jan. 25.

Atelier Párisien Harisbazar.”¹⁷² Ezekből az következne, hogy még fennáll az Erzsébet téri, korábbi műterme, miközben a Haris-bazárban újat is nyitott.

1887 július végén Mertens Ede lovaggal társasági szerződést kötnek.¹⁷³ A közös cég alapításáról szóló nyilvános közlemény 1887. október 18-án jelenik meg: „Lovag Mertens Ede és társa Ritter von Mertens & Comp. Budapest. A cég együttesen jegyeztetik. Közkereseti társaság; a vállalat 1887. évi augusztus hó 1-ső napján vette kezdetét; társtagjai: lovag Mertens Ede és Ellinger Illés, fényképészeti műterem-tulajdonosok, budapesti lakosok: A cégjegyzés olyformán eszközöltetik, hogy az előírott, vagy előnyomott cég-szöveg alá, mindkét társtag teljes polgári nevét jegyzi.”¹⁷⁴ A Mertens és társa műterem Erzsébet téri megnyitásáról 1887 szeptemberében több lap is közöl hirdetést.¹⁷⁵

Párhuzamosan 1887. október 23-tól indul hivatalosan az Ellinger Illés szárazlemez-„találmányára” alapuló üzem¹⁷⁶ működése, bár a cég hirdetése a *Fényképészeti Lapok*ban korábban többször megjelenik,¹⁷⁷ illetve magáról az új eljárásról is olvashatunk az 1883-as 8. szám 166. lapján szerkesztői véleményt. A szárazlemez piaca kerülése, terjedése és jellemzői 1878–1880 körül folyamatos témaként jelen van a lapban, tegyük hozzá, nem véletlenül, hiszen alapvető technikai fordulatról van szó.

1887. november 26-án Ellinger Illés és Mai Emanuel (Mai Manó) adásvételi szerződést köt, s ugyenezen napra datálódik Mai Emanuel és Mertens Ede társasági szerződése.¹⁷⁸ Következésképp a Mertens lovag Ellinger Edével kötött szerződése nyomán alakított, másfél hónapig fennálló céget december 2-ával törlik.¹⁷⁹ Vagyis a „Mertens & Comp. Közkereseti társaság; a vállalat 1887. évi november hó 27-ik napján vette kezdetét; társtagjai: Mertens Ede és Mai Manó, fényképészeti műterem tulajdonosok, budapesti lakosok. Az együttes cégjegyzés akként történik, hogy az előírott vagy előnyomott cégszöveg alá, a társtagok vezetékneveiket jegyzi.”¹⁸⁰

¹⁷² *Budapesti Hírlap*, 1887. jan. 19., 12.

¹⁷³ Közjegyzői okirat, 1887. július 30. Társasági szerződés Ellinger Illés, Mertens Ede lovag között, hét lap, német nyelven. HU BFL – VII.184.a – 1887 – 0839.

¹⁷⁴ *Központi Értesítő*, 1887. okt. 30. (94. sz.), 714.

¹⁷⁵ *Pesti Hírlap*, 1887. szept. 5., 7.

¹⁷⁶ „1813/2. Dr. Kovács Jenő és Társai vegykészítmények gyára és fényképészeti kellékek raktára Budapest. Betéti társaság, melynek beltagja: Ellinger Illés vegykészítménygyáros, budapesti lakos, kültagja: Kornstein Armin gazda, nagyszalontai lakos, 20.000 frt vagyonbetéttel, – s a mely vállalat 1887. évi október hó 23-ik napján vette kezdetét.” *Központi Értesítő*, 1887. nov. 20., 769. Előzménye az 1886. október 20-án tíz évre megkötött szárazlemezgyár társasági szerződése, HU BFL – VII.184.a – 1886 – 1302. Ellinger ezzel kapcsolatos szabadalma: „Ellinger Illés, fényképész Budapesten, eljárás fénynyomatu lemezek előállítására; a szab. kelt 1883. nov. 12., tartama 1 év, titkos leírás. XVII. 2360. IX.” *Központi Értesítő*, 1884. febr. 17., 99.

¹⁷⁷ *Fényképészeti Lapok*, 1886. 11. sz., 243. Ellinger Illés hirdetése. Mivel a következő lapon dr. Hermenn Heid bécsi szárazlemezgyarának hirdetése is megtalálható, egyszerű összevetni az árat: Ellinger valamivel olcsóbb, mint Heid. Később, az 1887. jan. 1. számban a Dr. Kovács Jenő és társai gyár hirdetése is megjelenik (23.).

¹⁷⁸ HU BFL – VII.184.a – 1887 – 1293, valamint HU BFL – VII.184.a – 1887 – 1292.

¹⁷⁹ „Budapesti k. és v. törv. 1887. dec. 2. 1954/2 Lovag Mertens Ede és társa Ritter von Mertens & Comp. Ezen cégnek kitörlése bejegyeztetett. (Lásd 1887. évf. 94 számát.)” *Központi Értesítő*, 1887. dec. 22. 850.

¹⁸⁰ *Központi Értesítő*, 1888. jan. 26., 37.

A Mertens és Társa műterem az Erzsébet tér 7. szám alatt 1904. januárig működik, amikor Dajkovits János veszi át. 1888. január elején Ellinger Illés a Haris-bazárban még hirdeti műtermét, az Atelier Parisient,¹⁸¹ melyet 1888. június-július folyamán, még Ellinger Illés életében vesz át Halácsy Sándor.¹⁸²

1888. február–augusztus között zajlik a tragikus végkifejlet, melyet megérteni lehet, az okok és összefüggések rekonstrukciója azonban a rendelkezésre álló adatok alapján legfőlegb a fantázia területére utalható: mi lehet az ok, mi az okozat – előbb jött-e a csőd, majd az összeomlás, vagy a betegség okozhatta az intenzív, sokirányú aktivitást, ha egyáltalán létezett ez a nyilvánosságra hozott betegség. Ettől függetlenül maguk a száraz tények is sokatmondók.

1888. március 28-ra tűzte ki a végrehajtó az árverést¹⁸³ Ellinger Illés alperes lakásán, az Andrassy út 19-ben, ám a két nappal későbbi közlemény szerint az alperes ekkor már beteg volt: „Ellinger Illés 35 éves, nős, izraelita vallású pohrlitzi születésű budapesti lakos fényképész elmebetegség miatt gondnokság alá helyeztetett. Budapest, 1888. február hó 25-én. A budapesti kir. tvszék polg. osztálya.”¹⁸⁴ Április 19-én pedig az alábbi hirdetmény lát napvilágot:

„Mint elmebeteg Ellinger Illésnek, a helybeli dr. Kovács Jenő és társa czég beltagjának gondnoka, felhivom a nevezett gondnokoltnak mindazon hitelezőit, kik a nevezett ellen fennálló követeléseiket nálam még be nem jelentették, hogy követeléseiket mától számított 8 nap alatt nálam annál inkább bejelenteni szíveskedjenek, mivel az összhitelezőknek f. évi február 6-án tartott gyűlésének gyámhatóságilag tudomásul vett határozata szerint f. évi május hó 1-e után a gondnokolt üzleti vagyonából a gondnokolt üzleti könyveiből kitűnő, valamint az ezen kívül netán bejelentett és valódiaknak igazolt követeléseket a reájuk eső aránylagos quota szerint kifizetni fogom, a később netán még jelentkező hitelezőket pedig vagyon hiányában tekintetbe nem fogom vehetni. Budapesten, 1888. ápril 18-án. Eibenschütz Sándor, mint elmebeteg Ellinger Illés gondnoka.”¹⁸⁵

Felesége, Hermine Ellinger (született Eibenschütz – vélhetően a „gondnok” rokona) 1888. augusztus 15-én keltezett német nyelvű gyászjelentése értesít a másnapi, augusztus 16-án, a zsidó temetőben tartandó búcsúztatóról.¹⁸⁶ Haláláról több napilap gyászrovata is megemlékezik. Elhunytak: „Ellinger Illés, fővárosi ismert fényképész, Ellinger Ede udvari fényképésznek testvére, hosszas betegeskedés után 36 éves korában.”¹⁸⁷

Ellinger Ede, aki hat évvel idősebb öccsénél, ekkor már feladta az Uri és Korona utca sarkán¹⁸⁸ lévő műtermét, 1886. február 1-jétől saját házában, a Régiposta utca 11-ben

¹⁸¹ „Ellinger Illés fényképészeti műintézete »ATELIER PARISIEN« a Harisch-bazárban ajánlja magát fényképészeti és festészeti munkák művészies kivitelére. Különlegesség gyermek-felvételekben.” *Fővárosi Lapok*, 1888. jan 14., 102.

¹⁸² Hirdetése a *Budapesti Hirlap* (pl. 1888. jún. 29., 7.) és a *Fővárosi Lapok* (pl. 1888. júl. 1., 1331.) hasábjain.

¹⁸³ *Budapesti Közlöny* 22, 65. sz. (1888. márc. 18.): 6.

¹⁸⁴ *Budapesti Közlöny* 22, 67. sz. (1888. márc. 20.): 9.

¹⁸⁵ *Budapesti Közlöny* 22, 92. sz. (1888. ápr. 19.): 14.

¹⁸⁶ <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/243702>.

¹⁸⁷ *Budapesti Hirlap*, 1888. aug 17., 7., valamint *Fővárosi Lapok*, 1888. aug. 18., 1679.

¹⁸⁸ „Az ötvenéves Budapest regényei. I Szervita tér. [...] A 6-os szám alatt áll azonban Laky Adolf ékszerész négyemeletes háza, amely 1877-ben tekintélynek örvend a belvárosi házak között, mert

dolgozik. Haláláig tagja – egyetlen fotográfusként – az 1884-es törvény nyomán létrehozott Szerzői Jogi Szakértő Bizottságnak.¹⁸⁹ Budapest mellett Siófokon is megnyitott egy műtermet, melyet a lokálpatrióták máig számon tartanak.¹⁹⁰ Siófokon következett be a családot ért másik tragikus esemény, 18 éves Elis lányuk elvesztése 1906-ban. A sajtóban is közzétett, keretezett gyászír a tipográfiai véletlen abszurd következtében két fényképészeti cég hirdetése között kapott helyet a „nyílt tér” rovatban.¹⁹¹ Ellinger Ede és felesége Kozma utcai temetőben lévő fekete, hármas tagolású közös síremlékének¹⁹² középső fehér sávjában, a fekete tumpanon alatt egyetlen név áll: Ellinger Eliz.

Az Ellinger testvérek sorsa tipikusnak is mondható: sikeres és tragikus pályák erőterében írható le a 19. század utolsó 40 éve, vagyis a technikai képek kulturális integrációjának lokális kísérlete, melynek során az egyedi képek készítői nagyrészt sokszorosító műiparosokká válnak, vagyis a magánmegrendeléseket volumenében felülírja a sajtó. Általánosnak azonban semmiképp sem nevezhető ez a két pálya, hiszen jóval több a tragikusan végződő, kudarcos élet, mint a mai szemmel is kivételes siker. Miközben nem sokat mondhatunk a csendben dolgozó, a szerény ipart szorgosan űző és abból a családdal együtt tisztességesen megélni képes mesterekről: ők az ábrázolt, mára „névtelenné” vagy „ismeretlenné” lefokozott modelljeikhez hasonlóan tűnékeny és szinte csak e képek által dokumentált szereplői ennek az intenzív változásokkal terhelt vagy megáldott időszaknak. Mindenestre ha arra gondolunk, hogy az a két meghatározó fotográfus, akiket bármilyen közelítéssel tárgyaljuk is az időszakot, bizonyosan és kihagyhatatlanul az első öt között kell felsorolnunk, ugyanazon műteremház építése, illetve fenntartása, pontosabban

csaknem 13 ezer forintot jövedelemez. [...] A földszinten Laky Adolf kincsesboltja mellett »katona-szoba« van, ahol éjjel is ébren vannak a konstáblerek. Másfelől Áts és Társai nőszabók kirakatai állítják meg a szerviták templomába igyekvő hívőket. A második emeleten lakik Csemegi Károly államtitkár, a törvénytudós és negyedévenként 312 forint és 50 krajcárt fizet le hétszobás lakásáért Laky ur kezeihez. Bogisich János, aki aranyműves-segédként szerepel »Laky urnák«, az államtitkár szomszédja, de csak ötven forintot fizet Csemegivel egyidőben. [...] Közel az éghez, a harmadik emeleten húzódik meg két udvari szobácskában a vicces, népszerű Saphir Ede újságszerkesztő, valamint Ellinger Ede fényképész műterme. A negyedik emeleten nőszabó görnyed a népszínházi primadonnák szoknyái felett, amelyek itt Linz József népszínházi pénztárnok felügyelete alatt készülnek.” *Az Ujság*, 20, 19. sz. (1922. júl. 16.): 4–5.

¹⁸⁹ „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1884. évi XVI. t.-c. 31. §-a értelmében Budapesten alakított s az 1915. évtől az 1920. évi december hó 31-ig terjedő hat éves időszak tartamára újjáalakított Szerzői Jogi Szakértő Bizottságba az *elhunyt Ellinger Ede helyére* bizottsági tagul Hollenczer László fényképész szakértőt, a Magyar Fényképészek Országos Szövetségének elnökét nevezte ki.” *Budapesti Közlöny* 49 (1915. szept. 2.): 5.

¹⁹⁰ „Tovább indulva a Mártírok útján a városközpont felé megtekinthetjük a Krúdy Villát. A villa a XIX. század végén épült és Ellinger Ede fotóművész panziójaként működött. 1915-ben Krúdy Gyula itt ismerte meg Várady-Rózsa Zsuzsát, akit később feleségül vett. Tovább sétálva a Mártírok útja és a Battyhányi utca sarkán áll a Jókai Villa, amely 1897-ben épült. 1903-ban itt töltötte élete utolsó nyarát Jókai Mór. Jelenleg szállodaként működik a teljes felújítást követően.” „Séta a városban”, *Siófok.hu*, <https://www.siofok.hu/hu/varosunkrol-cikk/seta-a-varosban>. Hozzáférés: 2020. 04. 1.

¹⁹¹ *Pesti Hírlap*, 1906. máj. 29., 19.

¹⁹² Ellinger Ede (1846. április 20. – 1915. május 30.) Ellinger Edéné szül. Kurzweil Júlia (1846. április 13. – 1916. november 20.) A síremlékről készített fényképekért köszönet Peternák Annának és Szabó Ferenc Jánosnak.

ennek sikertelensége nyomán ment tönkre, mely épület maga is eltűnt a század vége előtt, kijelenthetjük, hogy a fényképészpálya lehetőségeinek a 19. század Magyarországnán határozottan megvonhatók a keretei.

A történet a szereplői Simonyi Antal és Kozmata Ferenc, valamint a Zöldfa utca és a Sebestyén tér sarkán épült ház, amelyet Weinwurm Antal még megörökített, mielőtt az Erzsébet híd építése miatt a lebontották volna.¹⁹³ Jó, ha e ponton újra tudatosítjuk, hogy ezzel együtt összesen három önálló, jelentős méretű műterem épült Budapesten, közülük Mai Manó Nagymező utcai háza ma is áll, és újra a fotográfia szolgálatában üzemel, de Klósz György Városligeti fasorban épített villája is megtekinthető még, bár funkciója átalakult. Simonyi Antal¹⁹⁴ sikerei csúcán építi fel a korszak sajtója által is megcsodált¹⁹⁵ új műtermét, melyet nem tud fenntartani, így elárverezik. 1883. március 6-án a Zöldfa utcai műtermet Kozmata Ferenc és neje, Hegyváry Mária Sarolta vásárolja meg a tulajdonos, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület képviselőitől 35 000 forintért, mégpedig, a szerződés szerint, 17 000 osztrák forint azonnali lefizetése mellett vállalják, hogy a hátralévő 18 000 forintot „10 év alatt 20 egyenlő előleges félévi részletekben 6%-os kamat fizetése mellett” törlesztik, a határidő évente március 6. és szeptember 6., a kamatot előre, a tőkét félévente kell fizetni, s az eladó zálogjogot jegyez be, melyet azonnal érvényesíthet, ha csak egyszer is késnek a fizetéssel.¹⁹⁶ Vagyis csupán a tőkerészlet, kamat nélkül, évi 1800 forint, félévente 900 forint, amit ki kellene termelniük a működési és megélhetési költségeik mellett. A tíz év adósidő fentiekből adódóan 1893. szeptembert jelent.

¹⁹³ „A Sebestyén-tér és Zöldfa-utca sarka a lerombolás előtt. Weinwurm 1896-iki fényképe”, *Vasárnapi Ujság* 44, 28. sz. (1897. júl. 19.). Az Eskü téri és a Fővám téri hidak létesítéséről 1893-ban hozott törvényt a parlament, az Erzsébet híd építése 1898-ban kezdődött, a jelentős városszerkezeti átalakulással járó belvárosi rendezési tervek elfogadása után.

¹⁹⁴ KINCSES Károly, szerk., *A kép- és fényíró Simonyi Antal* (Kecskemét: Magyar Fotográfiai Múzeum, 1992).

¹⁹⁵ „Ritka szép és a szónak legszorosabb értelmében pazar fénynyel berendezett fényirdát állít a Sebestyén-tér és Zöldfa-utca sarkán levő házában Simonyi Antal, ki számos polgári érdemei mellett fővárosunkban, mint a fényképészet sajátképi megteremtője is ösmeretes. Az épület melynek fantastikus, de sok ízléssel, Ybl terve után kivitt alakját ekkor is igen sokat megbámulták, már egészen kész és csak belső berendezése hiányzik. Az üvegerem elejét oly óriási tükörüvegtáblák képezik, melyekből egy hat mázsát nyom s a legnagyobb, mely a fővárosban létezik. Láttuk a terem tervrajzát s állíthatjuk, hogy ez intézet, melyet tulajdonosa körülbelül egy hó múlva szándékozik megnyitni olyan lesz, mely fölülmúlja bármely európai főváros hasonló műtermeit.” *Magyar Ujság*, 1871. máj. 2.

„Simonyi Antal új fényirdája a Sebestyén-tér és a zöldfa-utca sarkán már elkészült és hovahamarabb át fog adatni a nyilvánosságának. Megemlítjük, mert ez új fényképészeti műterem annyi áldozattal, oly pazar fénynyel és annyi czélszerűséggel van berendezve, hogy hozzáfoghatót külföldön is csak nagy ritkán találhatni. A földszinti bemenettől kezdve egészen a felső üvegeremig, melyekben óriási üvegtáblákon ömlik a fény, mindenütt dús aranyműveket talál a szem, az elfogadó terem pedig már magában oly szép, hogy érdemes megtekinteni. Simonyi ur, kinek büszkesége fővárosunkat egy oly fényirdával ajándékozni meg, a milyenről eddig még fogalmunk sem volt, mint halljuk, szent István napján csendességben kezd el dolgozni új műtermében. S bár még imitt-amott van benne igazgatni való, megnyitja azt az ilyenkor nagy számmal Pestre érkező szokott idegeneknek.” *Magyar Ujság*, 1871. aug. 18.

¹⁹⁶ A szerződés: HU BFL – VII.175 – 1883 – 0239.

Kozmata tehát műteremvezetőjére, Goszleth Istvánra hagyja a Kristóf téri műtermét, aki így végleg önállósulva ezt az épület lebontásáig, lényegében haláláig, az 1913-as évig működteti.¹⁹⁷ Kozmata szerződést köt a bankkal, átvéve a főváros legnagyobb és lelegegánsabb műtermét, remélve, hogy Simonyinál jelentősebb forgalmat és bevételeket szerezhet, ami azonban csak rövid ideig sikerül. 1885 talán a csúcs, amikor Klósz Györggyel együtt kizárólagos jogot kapnak az országos kiállítás fényképészeti dokumentálására, de ha csupán az 1895 szeptemberétől megjelenő, immár Kozmata csődjét mutató árverési hirdetmény számait megnézzük,¹⁹⁸ világossá válik, hogy nagyjából a félidőben, 1890 körül adódtak fizetési problémák. Valószínűleg ezeket kölcsönökkel fedezte, illetve számos egyéb technikával, ingatlanok eladásával,¹⁹⁹ új vállalkozások indításával kísérte meg elodáznai a bajt. Ezek egyike volt a Szegeden 1892-ben létesített műterem, ami alapvetően jó ötletnek tűnhetett, hiszen Szegeden az ott élők lélekszámához mérve alig volt fényképész. A szöveg szerint: „Szerződő felek a Patzner Miksa szegedi háztulajdonossal 1892. ápril 9-én Szegeden kötött bérleti szerződés alapján a Szegeden a Széchenyi téren Patzner Miksa úr házában felépült fényképészeti műtermet tizenkét egymásután következő évre, vagyis 1892 május hó elsejétől 1904. május hó elsejéig terjedő időszakra mint üzlettársak bérbe vették.”²⁰⁰ Kozmata költsége a felszerelés, utazás. Bérletársas (lényegében alkalmazottja) „Stefany Otto úr köteles magát a szerződési idő tartama alatt az üzletben előforduló fényképészeti felvételeket személyesen eszközölni, állandóan Szegeden lakni és egész idejét és művészetét ezen üzletnek szentelni és mindent

¹⁹⁷ „Üzlet áthelyezések: Goszleth István és fia, fényképész, Kristóf-tér 3. sz. alól Kossuth Lajos-u. 7. sz. alá”, *Fővárosi Közlöny*, 1913. jún. 27. „Halálozások. Idősb Goszleth István fényképész, 63 éves korában Budapesten”, *Vasárnapi Ujság* 60, 3. sz. (1913. jan. 19.): 56.

¹⁹⁸ „16826 ÁRVERÉS. 11567/895. A budapesti kir. törvényszék mint tkvi hatóság közhírré teszi, hogy Kozmata Ferenc és neje szül. Hegyváry Mária Sarolta ellen a pesti hazai első takarékpénztár egyesület javára 12913 frt tőke ennek és pedig 3670 frt után 1894. évi november hó 11-től, 3000 frt után 1894. december 5-től, és 5335 frt után 1895. február 8-tól járó 6 % kamata 132 frt 80 kr már megállapított és 23 frt 50 kr jelenlegi költségek, úgy 11 frt 54 kr óvási költség, 1/3 % váltó díj 1.5/10 % határozati illeték, továbbá a csatlakozott jelzálogos hitelezők és pedig: Első magyar iparbank 7000 frt, özv. Sarl szül. Robicsek Vilma 5000 frt, Chniel J. és fiai 800 frt, Wachtl Bernát 167 frt 85 kr és járulékai követeléseinek valamint a még felmerülő költségek kielégítése végett az 1881. LX. értelmében az árverése elrendelte. A Budapesten V. ker. Alkotmány utca 22. sz. földszint 1 ajtó szám alatt 1895. évi október hó tizedik (10) napján délelőtt tíz órakor megtartandó nyilvános árverésen elárvereztetni fog: Budapest főváros pesti részének 147. sz. tkvi betétében 148. hrsz. alatt foglalt Kozmata Ferencz és neje szül. Hegyvári [sic!] Mária tulajdonát képező Budapesten IV. ker. Zöldfa-utca és Sebestyén tér sarkán lévő ház és beltelek 34179 frt kikialtási árban 3417 frt 90 kr bánatpénz letétele mellett. Az ingatlan a kikialtási áron alól is el fog adatni. Árverezni szándékozók tartoznak a becsár 10 %-át készpénzben, vagy az 1881. évi LX. t. ez. 42. §-ában jelzett árfolyammal számított és az 1881 évi november hó 1-én 3333. sz. a. kelt igazságügyministeri rendelet 8. §-ában kijelölt óvadékképes értékpapírban a kiküldött kezéhez letenni, avagy az 1881. LX. t. ez. 170 §-a értelmében a bánatpénznek a bíróságnál előleges elhelyezéséről kiállított szabályszerű elismervényt átszolgáltatni. Kelt Budapest, 1895. évi június 22. A budapesti kir. tszék mint tkvi hatóság.” *Budapesti Közlöny* 29 (1895. szept. 8.): 8. (valamint 29 [1895. szept. 7.]: 7. – ezek a közlemények hivatalból mindig három alkalommal jelentek meg).

¹⁹⁹ 1893. március 25.: Kozmata Ferenc és neje, eladják a rákospalotai Sándor u. 8. sz. alatti villájukat 3000 ft-ért. HU BFL – VII.151 – 1893 – 0266.

²⁰⁰ HU BFL – VII.168.a – 1892 – 0266

megtenni, ami az üzlet hírért és forgalmát emeli, de joga van maga mellett egy második személyt is tartani, kinek díját azonban egyedül ő – Stefany Otto úr – tartozik viselni.” Kozmata bármikor megjelenhet, de erre nem köteles, és a költségekre havi 100 forintot biztosít. Az 1892. június 21-én aláírt szerződés 15. pontja kimondja még: „Kozmata Ferencz úr jogosítva van Jenő fiát Szegedre küldeni és Stefany Otto köteles megengedni, hogy ott praktizálhasson.” Kozmatának két lánya is volt (Ilona, Margit), de úgy tűnik, a vegyésznek tanuló fia mutathatott egyedül némi hajlamot a szakma folytatására, amit sajnálatos módon az élet (a halál) feülírt.²⁰¹ Kozmata azonban már e tragédia előtt kénytelen feladni a szegedi műtermet is, ezt 1893 februárjában Kalmár Péter veszi meg, hogy egy éven belül szintén továbbadja.

Az 1895. októberi árverés ugyanakkor sikeresnek mondható, ami talán a várható ki-sajátításhoz kapcsolódó, feltételezhető ingatlanspekulációnak lehet köszönhető, s amiről közvetett módon adott hírt a sajtó.²⁰² Kozmata vélhetőleg megingott anyagi helyzete miatt nem kerülhet be a milenniumi kiállítást fotográfiai szempontból monopolizáló fényképész szövetség²⁰³ tagjai közé, újrakezdése, úgy tűnik, 1898 májusáig várat magára, hirdetési szövegének hangulata a 30 évvel korábbi híreket idézi: „Fényképészeti műintézet. Van szerencsém sok évi látogatóimnak és jóakaróimnak b. tudomására kozni, hogy f. é. május hó 1-én műintézetemet cs. és kir. udvari fényképész Kozmata Ferenc és Ranzenberger Ágoston cég alatt nyitom meg. Igyekezni fogunk minden e szakba vágó munkának ki-váló kikészítése és olcsó árak által a régi cég iránt tanúsított jóindulatot és bizalmat az új cég részére is fentartani. Kiváló tisztelettel Cs és kir. udvari fényképész Kozmata Ferenc és Ranzenberger Ágoston Kossuth Lajos-u. 12. sz. (a »Nemzeti Casino« átellenében).”²⁰⁴ Ez a vállalkozás igen rövid életű lehetett, 1901-ben már a Temesvárról Budapest irányába terjeszkedő Kossak József nevén van a műterem. Kozmata cégét 1899 májusában Erdélyi Mór veszi át,²⁰⁵ s a következő visszatérési kísérlet már az ő korábbi műterméhez kötődik.²⁰⁶ Kozmata tehát lényegében Erdélyi alkalmazottja, ha ez nyilvánosan nincs is

²⁰¹ „Kozmata Jenő tehetséges vegyész, Kozmata Ferenc udv. fényképész fia, 26 éves korában e hó 6-án Arcoban meghalt.” *Pesti Hírlap*, 1894. jan. 14., 7. Valamint a halálozások rovatban: „Kozmata Jenő, Kozmata Ferencz fővárosi ismert fényképész szép tehetségű fia, ki épen a doktorátust készült letenni, 24 éves korában, Arcoban.” *Vasárnapi Ujság* 41, 3. sz. (1894. jan. 21.): 46.

²⁰² „Ingatlanok forgalma a fővárosban. A lefolyt héten a következő ingatlanok kerültek átíratás alá. Kozmata Ferenc és neje IV. ker. zöldfa-utca 148 sz. háza 48,000 frtért Wunsch Róbertre.” *Pesti Hírlap*, 1895. dec. 29., 21. l.

²⁰³ VARGA Katalin: Egyszer és azóta sem. Önkéntes fényképész szervezetek a Millenniumi Kiállításon. *Budapesti Negyed* 5, 1. sz. (1997). 119–143.

²⁰⁴ *Budapesti Hírlap*, 1898. máj. 1., 19. (április vége és május eleje közt több alkalommal).

²⁰⁵ „Budapesti törvényszék 1899. május 20. 53058. sz. 3428/2 Kozmata Ferencz Franz Kozmata Főtelep Budapest Erdélyi Mór, fényképész, budapesti lakos (37/82. ir. sz.) Kozmata Ferencz cég-birtokosi minőségének megszűnése mellett Erdélyi Mór budapesti lakos, fényképésznek cégbir-tokosi minősége bejegyeztetett. (Lásd 1882. évf. 22. számát.)” *Központi Értesítő*, 24, 46. sz. (1899. jún. 1.): 734.

²⁰⁶ „Van szerencsém műtermem megnyitására szóló előzetes jelentésem kapcsán tisztelt barátaim, ismerőseim és a nagyérdemű közönség szives tudomására hozni, hogy Erzsébet-tér 18. szám alatt új fényképészeti műtermemet megnyitottam. Azon, rám nézve igen hízogó bizalom, melynek cégem évtizedeken át részese volt, feljogosít azon reményre, hogy a nagyérdemű közönség új műtermemet is nagybecsű bizalmára és pártfogására méltatni kegyes lesz. Új műtermem a modern technika vívmá-

kimondva – illetve kis jóindulattal gondolhatjuk, hogy akár az ekkor már igen népszerű és szinte nagyvállalkozóvá váló Erdélyi segítő gesztusa is lehetett ez a fordulat. A korábbi és az újrakezdéshez nyilván nélkülözhetetlen újabb adósságokból azonban Kozmata valószínűleg már nem tud kilábalni, 1901 májusában a Türkel és Schlesinger fényképészeti cikkekkel kereskedő cég kezdeményez ellene újabb árverést.²⁰⁷ Kozmata ekkor már vélhetően beteg, az Erzsébet téri műtermet még életében átveszi „utóda”, mint azt egy sajtóban közölt kép dátuma mutatja.²⁰⁸ Kozmata haláláról szűkszavúan, de tudósít a sajtó.²⁰⁹ 1895-től kezdve kétségkívül alig találkozunk nevével a nyilvánosság akkori fórumain, bár munkásságának első 30 évére épp az ellenkező a jellemző. Megtudjuk például, hogy sakkozott,²¹⁰ s hogy a közügyektől az őt ért csődök és tragédiák ellenére sem tartotta távol magát.²¹¹ Létező vagy nem létező találmányaira most nincs mód kitérni, de a technikai innováció nyilvánvalóan érdekelte. Nevét megtaláljuk a fővárosi telefonhálózathoz a legkorábban, 1881 februárjában csatlakozó előfizetők között, egyetlen fényképészként. Kétségtelen azonban, hogy a századforduló Budapestje egészen más volt már, mint az a város, ahová Aradról 1863-ban megérkezett. Az is bizonyosnak látszik, hogy a vele kapcsolatos, közel évszázados legendák (spekuláción vesztette el a vagyonát, szegényházban halt meg) nem tarthatók, ahogy az eddigi adatbázisokban bennragadt javaslatok születési évére vonatkozóan (1844, 1846) szintén korrekcióra szorulnak, amennyiben a felesége, lányai, vejei és unokája nevében kiadott gyászjelentés adatai pontosak.²¹²

nyai figyelembe vételével tökéletesen van felszerelve s úgy ez, valamint azon körülmény, hogy a fényképfelvételeket személyesen eszközölöm mindazoknak, kik szívesek lesznek műtermemet felkeresni, teljes garanciát nyújt arra nézve, hogy csakis oly fényképek fognak kiszolgáltatni, melyek úgy a kivitel mint művészi felfogás szempontjából a legkényesebb igényeknek is meg fognak felelni. Kiváló tisztelettel Kozmata Ferenc cs. és kir. udv. fényképész Erzsébet-ter 18. szám a fürdő-utca mentén.” *Pesti Hírlap*, 1899. máj. 7., 21.

²⁰⁷ *Budapesti Közlöny* 35 (1901. máj. 21.)

²⁰⁸ „Felekiné Munkácsi Flóra búcsúfellepte alkalmával kapott emléktárgyai és koszorúi. Kozmata utóda fényképe után.” *Vasárnapi Újság*, 1901. máj. 5., 290. Hirdetési, képei (Rákos, Kozmata utóda, V, Erzsébet tér 18.) később több lapban, pl. *Ország-Világ*, 1902. okt. 23., 960.

²⁰⁹ „Kozmata Ferenc udvari fényképész, a Ferenc József-rend lovagja, a koronás érdemkereszt tulajdonosa, szeptember 4-én 63 éves korában Budapesten meghalt.” *Pesti Hírlap*, 1902. szept. 7., 10.

²¹⁰ „Sakk. A második játszmat alább közöljük. Kedves meglepetésül bemutatjuk Kozmata jól sikerült felvételében a verseny harcosait s a versenybizottság főembereit, továbbá a mesterek névaláírásait hú másolatban.” *Ország-Világ*, 1896. nov. 1., 703.

²¹¹ „A polgárság köréből az eskütéri hid érdekében kiküldött végrehajtó bizottság hattagú küldöttsége: dr. Kiss Károly, Mössmer József, Buday Emil, Veszély István, Kozmata Ferenc, dr. Fried Adolf és Geley József két nap alatt mind a tiz kerület előljáróját felkereste avégett, hogy őket az eskütéri híd ügyében indított mozgalomnak megnyerje.” *Pesti Napló*, 1895. szept. 6., 5.
„Titkár bemutatja Kozmata Ferencnek a grafikai szakiskola létesítése tárgyában benyújtott emlékiratát. A bizottság, az emlékiratnak a kereskedelemügyi miniszter úrhoz leendő pártoló felterjesztését határozza el.” *Magyar Ipar*, 1901. jún. 9., 655.

²¹² „...folyó évi szeptember hó 4-én, hajnali 2 órakor hosszas szenvedés és a haldoklók szentségeinek felvétele után életének 63-ik évében jobblétre szenderült.” „Kozmata Ferenc gyászjelentése”, *Pannon Digitális Egyesített Archívum*, Hozzáférés: 2020.05.28. <https://dSPACE.OSZK.HU/handle/20.500.12346/184632#>

Senki arcképe

A *Fényképészeti Lapok* 1887. évi 12. számában olvashatjuk Camille Flammarion „A senki arcképe” című tárcáját, mely egy az egyben átvétel a *Budapesti Hírlap*ból, ahol rendszeresen közöltek Flammarion-írásokat.²¹³

„A valóság néha valószínűtlen is lehet, mondja a költő. Learcképezni valakit, a ki nem létezik, – ez bizonynyal túlságos merészségű vállalkozás lenne, ha már nem vitték volna véghez, még pedig oly egyszerű módon, hogy utána csinálhatja akárki. Egy csomó ilyen arckép van előttem egy füzetkékben, mely a múlt héten jelent meg a párisi Gauthier-Villars cégnél. Szerzője: Batut Artúr különben nem tett egyebet, mint gyakorlatilag alkalmazta egy angol tudósnek: Galtonnak régibb keletű találmányát, a mely mindmostanig csak nem ismeretlen maradt, alkalmasint ép valószínűtlen volta miatt. Pedig a dolog olyan kézzelfogható.

Mindnyájan tudjuk, hogy valamely fénykép elkészítéséhez bizonyos idő kell. Ez az idő hosszabb vagy rövidebb, a világosság ereje és az eljárás gyorsasága szerint. Mivel azonban a világosság és az eljárás ugyanazonosak, a kép nyeréséhez szükséges idő is ugyanaz.

Tegyük föl, hogy egy vizitkártya-alaku fotográfia fényképes lemásolásához hatvan másodperc kell. Ha a lemezt hatvan másodperc helyett csak három másodpercig, vagyis a normális expozíció egyhuszadáig tesszük ki a világosságnak, képnek nyomát sem látjuk rajta. Ha ezután a fotográf-gép elébe még más tizenkilenc különböző, de ugyanolyan nagyságú képet állítunk, mindeniket három másodpercre, a húsz kép közül egy sem hagy nyomot az érzékeny lemezen. De meglesznek a lemezen a húsz kép közös vonásai, e közös vonások egymás fölébe rakodván húszszor három másodperc vagyis hatvan másodperc alatt, a mennyi a normális expozíció.”

Nem tartozik most tárgyunkhoz sem Galton,²¹⁴ sem Arthur Batut vonatkozó munkásságának ismertetése, inkább arra szeretnék utalni, hogy az egyre precízebb mai arcfelismerő programok, valamint a „deep learning” korszakában a kompjúter generálta, vagyis az analóg világban meg nem található, mégis „élethű” portrék készítése hétköznapi tapasztalat lehet, ha utánakeresünk. Az idézetet folytatva:

„Első kísérletünknel – írja az említett szerző – különös meghatódás fogott el bennünket, mikor a laboratórium sápadt világánál lassan megjeleni láttuk a lemezen ezt a személytelen arcot, a mely nem létezik e világon s a melyet a senki arcképének lehetne nevezni.”

A meghatódáson már régóta túl vagyunk, minthogy „senki arcképe” ott nyugszik az ismeretlen katona sírjában, mely monumentumforma az első világháború pusztító vihara nyomán jött létre és terjedt el világszerte. De ma, egy más típusú, ám ugyancsak világméretű krízis idején érdemes előidézni a fent említett „különös meghatódást”, amely egy-egy régi vizitkártyáról ránk tekintő arc érzékelésekor úrrá lehet rajtunk, ha a valaha volt jelenébe állítva, ismeretlen sorsa ellenére nem ismeretlenként, hanem annak a kulturális

²¹³ „A Budapesti Hírlap Tárcája. A senki arcképe. Írta Flammarion Kamill”, *Budapesti Hírlap*, 1887. nov. 11., 1–2. A szövegben hivatkozott mű: Arthur BATUT, *La photographie appliquée à la production du type d'une famille, d'une tribu ou d'une race.* (Paris: Gauthier-Villars et fils, 1887); elérhető a Bibliothèque nationale de France oldalán (Hozzáférés: 2020.05.28. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k110285p>)

²¹⁴ Sir Francis Galton (1822–1911)

kontinuitásnak a szereplőjeként tekintünk rá és arra a médiumra, amely a mába közvetíti, melynek mi is részesei vagyunk, amikor története iránt érdeklődővé válva próbáljuk megérteni a fotográfia által róla már leválasztott, de valaha intenzív és a mindenkori jelenig ható történelmi aurát.²¹⁵

*

A második rész tartalmából: „Aranykorszak.” Ólom, ezüst, arany. Szárazlemez, klisé, pillanatkép. Hogyan készülnek az illusztrált lapok képei? A napfényműtermek alkonya. Új Idők fényképésze(i). Fényképész bárki lehet. A delejes lány. A fényképészet filozófiája. Az 1896. június 8-iki díszmenet. Goszleth mester, vagy a lélek tükre. Fényképező sport. Herz bácsi és az 1921-es kiállítás.

²¹⁵ „Reality as a Mere Shadow of What is Possible” (A valóság, mint a lehetséges pusztá árnyéka) – kapcsolja össze Siegfried Zielinski fejezetcíme Ludwig Wittgensteint és Robert Musil-t. Siegfried ZIELINSKI, *Deep Time of the Media: Toward an Archaeology of Hearing and Seeing by Technical Means* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2006), 27. Ludwig Wittgenstein maga is készített olyan kompozitképet családi fotókból, melyet Flammarion (Galton, Batut) leír, 1930 körül. Lehmann Miklós szerint „...a kompozitfotó hasonlatként történő felhasználásával Wittgenstein a nyelvi fogalmak természetére vonatkozó elképzelését vázolja fel. A fogalmak ugyanis csak azt képesek megragadni a világból, amely a kompozitképen szereplő erőteljes tulajdonságokhoz hasonlóan, gyakorisága révén kiemelkedik a környezetből.” LEHMANN Miklós, „Képeket használni. Wittgenstein és a fotográfia”, in Egyed Péter és Gál László, szerk., *Fogalom és kép 2.* 77–100. (Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2011), 83. Hozzáférés: 2020.05.28. <http://old.tok.elte.hu/tarstud/fogalomeskep/tanulmanyok.html>.

1. melléklet

1. tábla

Az időszak fontosabb szereplői életidő szerint rendezve

	1805	1810	1815	1820	1825	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915	
Barabás Miklós (1810–1898)	1810																			1898				
Canzi Ágoston (1813–1866)		1813												1866										
Weinwurm Mátyás (1813–1897)		1813																		1897				
Schäffer Béla (1815–1871)		1815													1871									
Szentkuty István (1816–1876)		1816														1876								
Fájth János (1817–1869)		1817													1869									
Mayer György (1818–1890u)			1818																	1890				
Doctor Albert (1818–1888)			1818																	1888				
Streliszky Lipót (1820–1905)			1820																				1905	
Ország Antal (1821–1878)			1821													1878								
Borsos József (1821–1883)			1821															1883						
Simonyi Antal (1821–1892)			1821																	1892				
Heller József (1825–1893)				1825																1893				
Eggy István (1828–1895)					1828															1895				
Rupprecht Mihály (1829–1904)					1829																		1904	
Divald Károly (1830–1897)					1830															1897				
Veress Ferenc (1832–1916)					1832																			1916
Schrecker Ignác (1834–1888)						1834												1888						
Heid, Hermann dr. (1834–1891)						1834														1891				
Pesky Ede (1835–1910)						1835																		1910
Gondy Károly (1836–1912)						1836																		1912
Halász Anna (1836–1890)						1836														1890				
Pollák Zsigmond (1837–1912)						1837																		1912
Tóth Mike Mihály (1838–1932)							1838																	1932
Koller Károly (1838–1889)							1838													1889				

3. melléklet

3. tábla

Összesítés: a KSH (népszámlálási adatok), valamint a lak- és címjegyzékek adatai együtt

KSH népszámlálási adatok 1869, 1881, 1891, 1901, 1910				Kereső	Önálló	Alkalmazott	Mind (férfi/nő)
Címjegyzékek	összes cég	az előző évhez képest			(férfi/nő)	(férfi/nő)	
		új	nincs				
Év, kiadvány							
1859, Pester Lloyd	15						
1860, Pester Lloyd	20	5					
1861, Pester Lloyd	24	4					
1862, Pester Lloyd	25	9	8				
1863, Pester Lloyd	27	10	7				
1864, Pester Lloyd	27	9	10				
1867, Address K	26 (27)	3	4				
1869, (KSH)				84			
1871–72, Address K	28	8	7				
1873, Address K	42	18	5				
1875, Address K	30	9	24				
1878, Address K	30	10	10				
1880–81, Bp. Cím./KSH	39	17	7	148	36 (35/1)	110 (105/5)	148 (142/6)
1881, Address K	48	25/14*	6/6*				
1882, Bp. Cím.	33	5	10				
1883–84 Bp. Cím.	33	1	1				
1885, kiállítás Bp./vidék**	13/30				43	143	
1885–86, Bp. Cím.	41	8	10				
1888, Bp. Cím.	42	14	7				
1890 Bp. Cím./KSH	49	15	6	235	(60)	175 (163/12)	235 (220/15)
1891–92, Bp. Cím.	46	4	5				
1894, Bp. Cím.	45	4	8				
1896,–1897 Bp. Cím.	52	15	16				
1898, Bp. Cím.	71	36	15				
1899, Bp. Cím.	70	12	15				
1900–1901, Bp. Cím./KSH	69	15 (13)	14	506	101 (95/6)	405 (363/42)	506 (458/48)
1901–1902, Bp. Cím.	82	29	16		1 vállalat	23 segéd	
1903–1904, Bp. Cím.	82	19					
1910, KSH	93			523			

*1878-hoz, illetve 1880/81-hez viszonyítva

**MUDRONY Soma, szerk., *Az 1885-ik évi Budapesti Országos Általános Kiállítás Katalógusa* (Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1885), 264–268.

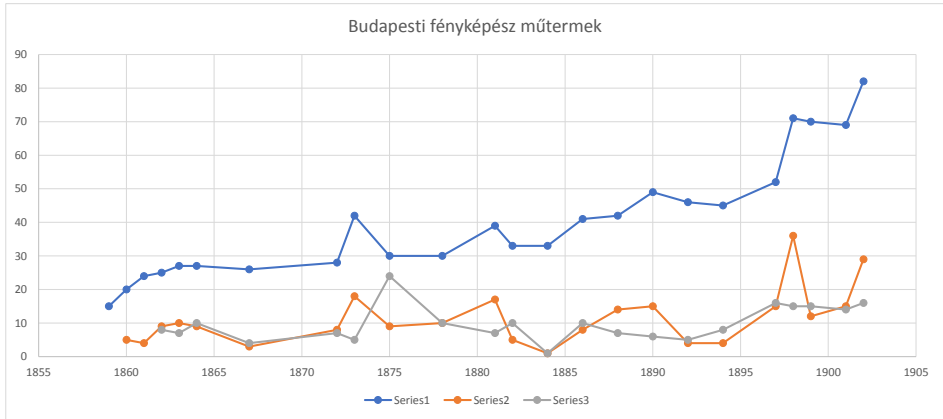
Az adatok forrásai:

Pester Lloyd-Kalender, 1859–1864 évek

Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen, 1867, 1871–72, 1873, 1875, 1878, 1881.

Budapesti Czim- és Lakjegyzék, 1880–1904, (1–15. évfolyamok) KSH népszámlálási adatok, 1870, 1880, 1890, 1900, 1910

A budapesti műtermi helyzet (2–4. oszlop) alakulásának ábrázolása grafikonon:

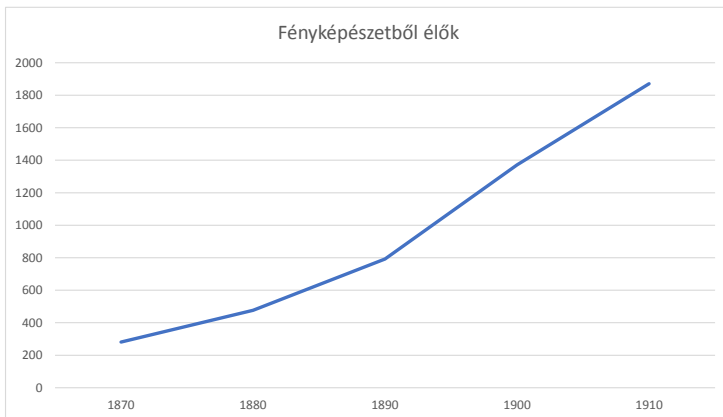

1: Az adott évben működő műtermek

2: Az előző évhez képest újonnan nyílt műtermek

3: Az előző évhez képest megszűnt műtermek

Ha kellő mennyiségű adat áll majd rendelkezésre, az országos grafikon képe sem mutathat jelentős eltérést. A fluktuáció érdekes fentebb, míg az alábbi grafikon triviális: Fényképezésből élők Magyarországon – tudható, hogy az összlétszám mindaddig növekszik, amíg a lakosok száma és a fényképészek száma azonosra nem válik, mikor már „minden ember fényképész”.

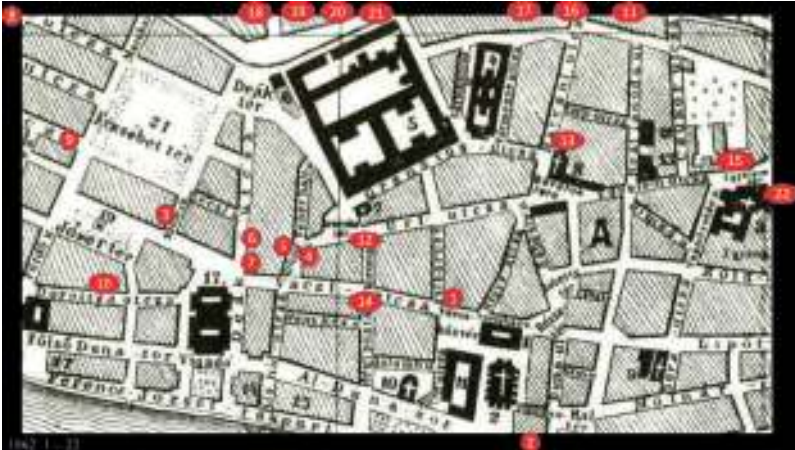

4. melléklet

Térképek

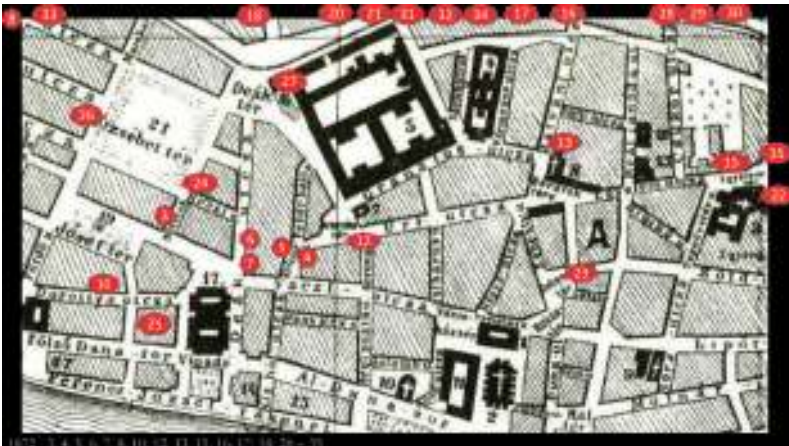
Fényképésműtermek változása a pesti belvárosban 1862–1902 között, 10 éves periódusok mintázata

1862

Az 1863-as *Pester Lloyd Kalender* listáján 29 műterem szerepel, ezt más forrásból kiegészítve a 33 címből itt 22 látszik. 12 műterem a szűkebben vett belvárosban, tíz annak nem túl távoli periferiáján. Kimaradt – az öt budai műterem mellett – a címjegyzékben szereplő hat műterem

1872

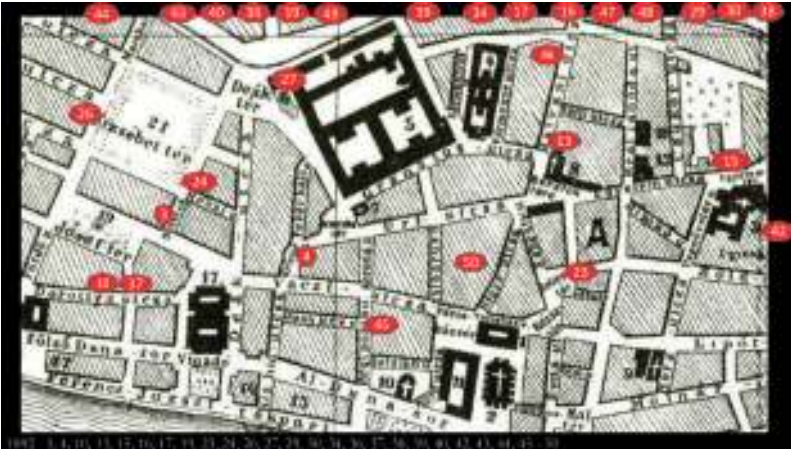
Kiegyenlített helyzet – kimaradt az öt budai műterem mellett, melyek közül csak egy szerepel a 10 évvel ezelőtti listán is – nyolc műterem. Ezek nem szerepelnek sem az előző, sem a következő címlistán.

1882

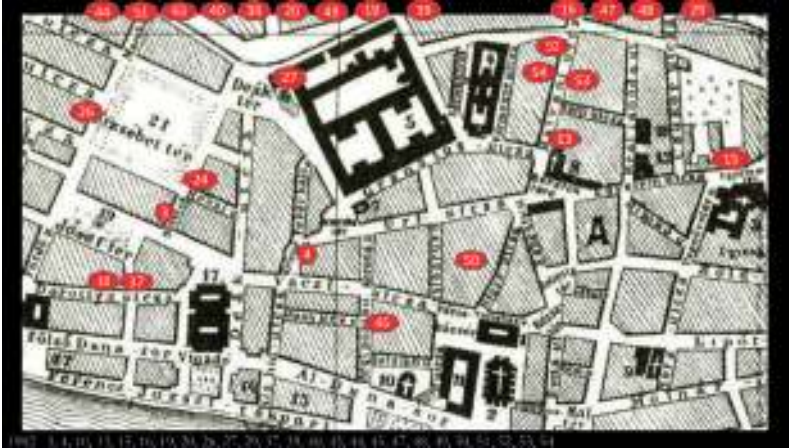
A helyzet az 1872-es állapothoz hasonló, nyolc műterem maradt ki, míg Budán ebben az évben összesen két műtermet említenek, mindkettő hosszú időn át működik (Kohaut József és Szerdahelyi Mór)

1892

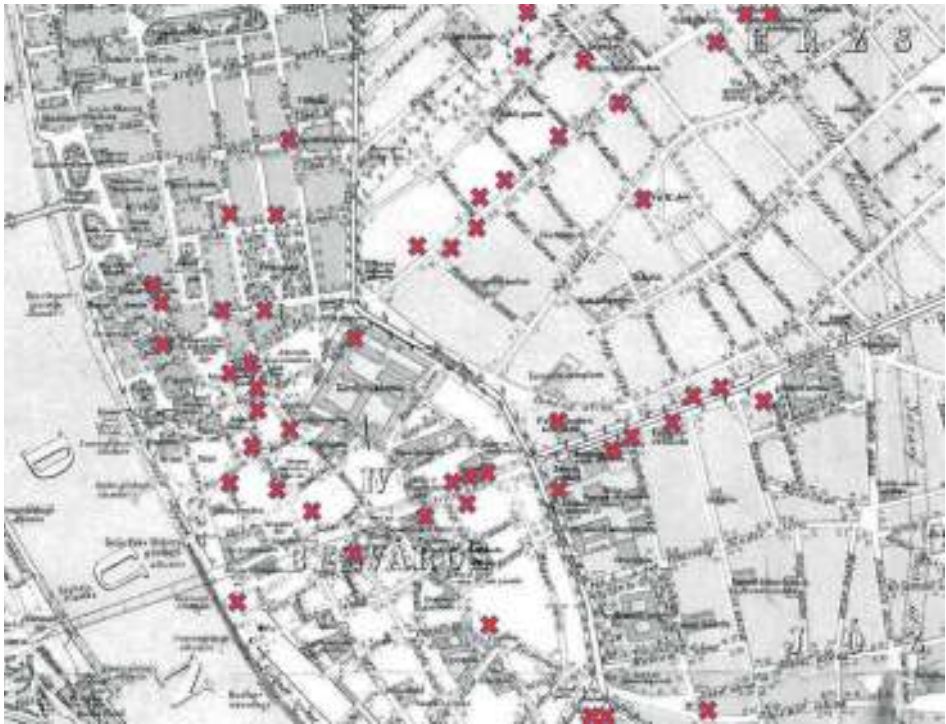
Itt már érződik a változás: a kép ugyan továbbra is kiegyenlített helyzetet mutat, 16 műterem a belvároson kívül és 14 belül, de a címjegyzékben 19 olyan műterem szerepel, amelyeket e szisztéma szerint már nem tudtunk ábrázolni, s bár Budán ismét csak három műtermet sorolnak fel, az összesen 49 címnek több mint a kétharmada már a belvároson kívül található.

1902

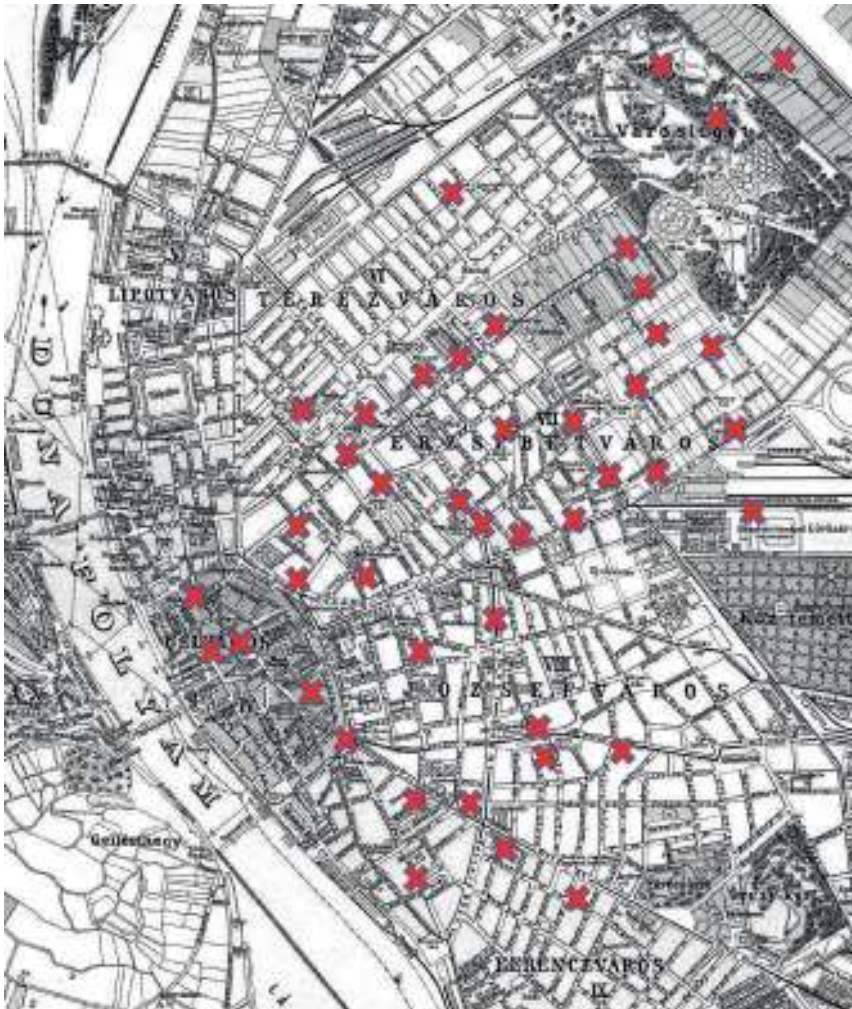
Alapvető változások történtek, amelyeket ezen a térképen már kevésbé érzékelhetünk (ráadásul az Erzsébet híd építése nyomán a területrendezés jelentősen átalakította a térképet, talán le is kellett volna cserélni, de mivel ez a fenti vázlatos műtermi lokalizáció szempontjából nem releváns, ettől eltekintettem). Fontosabb azonban, hogy az 1902-ben működő műtermeknek ez már csak a kisebb része, a nagyobb csoport ábrázolásához valóban új és jóval nagyobb térkép kell. Ez évben már 83 műtermet sorolnak fel, melyek közül 10 budai (amihez nem számoltuk hozzá a külön listában található sokszorosító műintézeteket, ahová például a Divald-műterem átsorolódott, ezekkel a szám még nagyobb lenne). Az 1862-ben már létezett műtermek közül 40 évvel később is működik a belvárosban öt, összesen nyolc. Az 1892-es állapothoz képest itt három újdonság található, mindhárom új műterem a régi Hatvani utca, az új „főút”, az Erzsébet híd vonalán helyezkedik el, melyet már Kossuth Lajos utcának neveznek.

Amilyen állapot soha nem volt: az előző öt térképen jelölt 54 jelentősebb, működését tekintve évtizedes léptékkkel is mérhető műterem, egyetlen térképre helyezve:

Csupán hat műterem esik a kivágott területen kívülre (a budaiakkal most sem számolunk), valamint az 1890-es évek végén, a város terjeszkedésével szaporodó, s a következő térképen, az 1902-es pillanatképfelvétel segítségével jelezett új, de gyakran csak alig egy-két évet megélő vállalkozások

1902. Az előző 1902-es térképvázlaton nem ábrázolt műtermek, a Budapesti cím-és lakjegyzék alapján.

Jól látszik, hogy összesen hat műterem található a régi belvárosi részen, ezekhez hozzáadva a másik térképvázlaton ábrázolt 14 „rég” műtermet (melyek közül három 1890 után nyílt) ez összesen 20, vagyis a regisztrált 83 cég kevesebb mint negyede található a „rég” területén. Újra emlékeztetek rá, hogy ezek hozzávetőleges adatok, például Jelfy Gyula, akinek 1897-ben már bizonyosan van önálló műterme a Szervita tér 5. sz. alatt, egyetlen címjegyzékben sem szerepel, s így e térképeken sem. A Jászberényi úton és Népligetben lévő két-két műterem pedig ezen a nagyobb térképen is kívül esik

5. melléklet

4. tábla

Az 1890-ben három vagy több fényképész-műteremmel rendelkező városok és lakosságuk alakulása, valamint az 1890-ben egy fényképészre jutó lakosok száma

KSH*	1850	1857	1869	1880	1890	Műterem**	1/Lakos
Arad	22 398	26 959	32 725	35 556	42 052	9	4 672
Kolozsvár	16 886	20 615	26 382	29 923	32 756	7	4 679
Pozsony	42 064	43 863	46 540	48 006	52 411	7	7 487
Brassó	21 571	26 826	27 766	29 584	30 739	6	5 123
Újpest						6	
Debrecen	30 906	36 283	46 111	51 122	56 940	5	11 388
Nagykanizsa	7 128	11 722	11 128	18 398	20 619	5	4 123
Temesvár	17 669	22 507	32 223	33 694	39 884	5	7 976
Nagyvárad	22 538	22 443	28 698	31 324	38 557	4	9 639
Pécs	15 318	17 447	23 863	28 702	34 067	4	6 813
Sopron	16 726	18 898	21 108	23 222	27 213	4	6 803
Szabadka	48 126	53 499	56 323	61 367	72 737	4	18 184
Eperjes	6 311	8 916	10 772	10 139	10 371	3	3 457
Kassa	13 034	16 417	21 742	26 097	28 884	3	9 628
Lugos	8 373	10 385	11 654	11 287	12 489	3	4 163
Máramarossziget	6 336	6 408	8 833	10 852	14 758	3	4 919
Miskolc	16 435	17 472	21 199	24 319	30 408	3	10 136
Nagybecskerek	14 350	17 519	19 666	19 529	21 934	3	7 311
Nagyszeben,	16 268	18 558	18 998	19 446	21 465	3	7 155
Szeged	50 244	62 700	70 179	73 675	85 569	3	28 523
Szombathely	4 099	5 853	7 561	10 820	16 133	3	5 377
Újvidék	10 007	15 822	19 119	21 325	24 717	3	8 239
Versec	17 244	19 087	21 095	22 329	21 859	3	7286
Fiume	10 568	13 074	17 884	20 981	29 494	3	9 831
Zágráb	14 258	16 657	19 857	28 388	37 529	5	7 506

Források: *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás, Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam, I. kötet. (Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1893).

**Dr. Jekelfalussy József, szerk., Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke 1892. (Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1892).

Újpest ekkor még önálló település, de az ide vonatkozó adatokkal nem számolunk, szerepel viszont a táblázatban Fiume és Zágráb is. A háromnál kevesebb műteremmel rendelkező helyeket ebből a táblázatból kihagytuk, ezzel kapcsolatban lásd a 8. mellékletet. Különösen meglepő a táblázatban a szegedi adat, de a szabadkai, debreceni, miskolci szám is igen magas. A legkedvezőbb a helyzet, már ha kedvezőnek lehet nevezni, hogy egy műteremre arányában kevesebb lakos jut, Eperjesen, a Divald család városában.

6. melléklet

1–2. kördiagram

Az 1859–1903 közötti címjegyzékek adatai nyomán: összesen 245 különböző műterem (fényképész) számolható meg a teljes időszakban, közülük 86 csak egyszer fordul elő, 37 kétszer, s olyan műterem, amely az itt közölt adatok alapján legalább 20 évig működött az adott időszakban, összesen 27 található. Ebből adódóan 95 fényképész (-műterem) legalább három, de kevesebb mint 20 évig működött a jegyzékek szerinti időszakban. Ezeket az arányokat jól szemlélteti az *1. kördiagram*. Ha a lehetséges hibákra gondolva összevetjük mindezt egy szűkebb és adatgazdagabb, vagyis az 1880–1901 közötti időszak nézetével (*3. kördiagram*) ez hasonló képet mutat.

A 27 műterem a nevek és az időszakukat érintő időszávba tartozó működés szerint:

Achtzehner Josef 1862–1881
Békei Jakab/Hermin 1878–1903 u.
Bülch Ágoston/Anna 1864–1891
Csonka Simon 1873–1899
Divald Károly (és fiai) 1880 e. – 1901 u. (Budapest)
Ellinger Ede 1875 e. – 1903 u.
Gévay Béla 1864–1885 (később Szegeden)
Goszleth István 1881–1903 u.
Halász (Papp) Anna/Ágoston 1873–1894
Heller József 1859 e. – 1885
Kalmár Peter 1873–1900
Kirschner Vincze 1873–1903 u. (1898: özv.)
Kiszer Nándor (Ferdinand) 1880–1903 u.
Klősz György 1871–1903 u.
Kohaut Josef 1862–1888
Koller Károly (és utódai) 1878 e. – 1903 u.
Kozmata Ferenc 1871 e. – 1901
Liederhoffer Vilmos 1873–1903
Mai Manó (May Emanuel és tsa) 1878–1903 u.
Mayer György 1860–1891
Riskó J. és társa 1875–1896 Schmidt Ede 1880–1903
Schöff (Karl) 1867–1896
Simonyi Antal 1859 e. – 1885
Strelisky Lipót 1859 e. – 1903 u.
Szerdahelyi Mór 1873–1903
Weinwurm (Mátyás és fiai), Antal 1873 e. – 1903 u.

1. Műtermek működési idő szerint 1859–1903 között

Összesen 245 cég/név

Csak egyszer fordul elő: 86 (35%)

Két évig működött: 37 cég (15%)

Legalább három, de kevesebb mint 20 évig: 95 cég (39%)

Legalább 20 évig működik az adott időszakban: 27 cég (11%)

Egy vagy két évig 123 cég működik, három évnél tovább 122 (szinte pontosan 50-50%)

2. Műtermek működési idő szerint 1880–1902 között

Összesen 227 cég/név

Csak egyszer fordul elő: 88 (41%)

Két évig működött: 25 cég (17%)

Három vagy több előfordulás: 90 cég, de a teljes időszakban végig nem működnek (41%)

Folyamatosan működik végig 1880–1900/1901 között: 14 cég (8%)

Egy vagy két évig működik: 113, illetve 3 vagy több évig: 104 (közel fele-fele, 54–46%)

7. melléklet

5. tábla

Hosszabb ideig folyamatosan működő budapesti műtermek

1865-ben már működő és 1900–01-ben még meglévő cégek (6 db)

Cég (alapítás éve)	1860-as évek 1. cím	1870-es évek	1880 körül (ill. 2. cím)	1900/01
Divald Károly (1862)	Eperjes	V. nagykorona-u. 9. (1880)	II. jégverem-u. 118.	Hatvani u. 1. (Kossuth L. 1.) **
Klősz György (1864)	Uri u. 2 – Korona u. sarok	IV. hatvani u. 1.	IV. hatvani u. 18.	VII. városligeti fasor 49.
Koller Károly (1861 k.)***	és <i>Glatz</i> /Nagyszében	V. harminczad-u. 4. (1874)	V. harminczad-u. 4	V. harminczad-u. 4.
Kozmata Ferenc (1864)*	és <i>Rostagni</i> , Egyetem tér 3.	IV. Kristóf-tér 3.	Zöldfa u 2 – Sebestyén tér	V. Erzsébet-tér 18.
Strelisky Lípót (1853)	Bálvány u. 1., Dorottya u. 11.	V. Dorottya u. 11.	V. Dorottya u. 9. (= 11.)	V. Dorottya-u. 9., Gizella-tér 1
Weinwurm Antal (1865)	Károly u. 2	Károly u. 2	IV. Károly-u. 3.	IV. Károly-u. 3.

* Auerbach és Kozmata, Arad 1864. ** Divald Károly fiai 1898-ig, majd VIII. Kisfaludy-u. 9. *** 1889 után Kollet utódai Forché és Gálffy

10 cég, amely 1865-ben már működik, és 1880-ban is létezik még valamilyen formában (a fenti 6 műteremmel együtt összesen 16 db)

Cég	1864/65. 1. cím	1870-es évek	változás	1880 cím
Achtzehner Josef	Király u. 42./Königsg. 41.	VII. Király utca. 41.		VII. király-u. 41.
Borsos & Doctor	Országút/Landstr. 42.	Deák F. u. 4./Erzsébet tér. 1.	Doctor Albert	VI. sugárút 38.
Bülch August	Király u./Königsg. 55	V. nagykorona-u. 9.	Bülch Anna	VIII. kerepesi-út 30. (1888 u.)
Canzi és Heller	Kristóf tér 2./Kristofpl. 4.	II. Albrechtstr. 112./VII. Dob utca. 39.	Heller József	VII. István-tér 1. (Dob u. sarok)
Gévay Béla	Váci utca/Waitznerg. 14	V. Dorottya utca 6.	Gévay M.	V. Erzsébettér 18
Kohaut Josef	Buda, Széchenyig. 30.	Buda, Fő utca. 30./iskola-u. 653		II. iskola-u. 44.
Kolb Péter	Stationsg. 16.	I. Stáció-utca. 16.		VIII. népszínház-u. 33.
Mayer Georg.	Nagyhid u. 4. gr. Brückg. 4.	Deák F. (Híd) utca. 4./Kerepesi út. 3.	üllői út 37., egyetemter 5.	VII. kerepesi út 17., V. Erzsébettér 18.
Simonyi Antal	U. D. 31., Waitznerg. 1.	Váci utca 1, Alsó dunasor 31.		IV. zöldfa-u. 1.(Sebestyén tér)

Az 1870-es években alakult és a század végéig működő cégek, 14 db (az első táblázatban szereplő 6 céget hozzáadva: 20 db)

Cég	1870–80 első cím	1880–1890 második cím	1890–1900 harmadik cím
Békei Jakab/Hermin 1878–1903 u.	sugár út 3. (4), Nagykorona utca	VI. király-u. 30. VII. király-u. 13.	VIII. kerepesi út 19.
Csonka Simon 1873–1899	VIII. Kerepesi út. 61./69.	VIII. kerepesi út 11.	VIII. kerepesi út 28.
Ellinger Ede 1870–1903 u.	Uri u. – Korona u. sarok	(V. Erzsébet-tér 7. 1880k)	IV. régi posta-u. 11.
Goszleth István 1879/1883*–1903 u.	IX. vámház körút 13.	IV. Kristóf-tér 3.	IV. Kristóf-tér 3.
Halász (Papp) Anna/Ágoston 1873–1894	VIII. Kerepesi út. 65.(19.)	VIII Kerepesi út 19.	VIII Kerepesi út 19.
Kalmár Peter 1870–1900	VI. Király u.46./11./sugárút 13.	VI. Andrássy u. 29	VII. szövetség-u. 40.
Kirschner Vincze 1873–1903 u. (1898: özvegye)	II. Niedermayer-u. 89.	II. Niedermayer-u. 11.	II. Niedermayer-u. 11.
Kiszer Nándor (Ferdinand) 1880–1903 u.	VI. nagymező-u. 6.	VI. nagymező-u. 6.	VI. nagymező-u. 6. városliget, népliget
Liederhoffer Vilmos 1873–1903	VII. Csányi u. 12./Király u. 46.	VII. király-u. 51. (1880)	VII. király-u. 35-37. (Diófa sarok)
Mai Manó (May Emanuel, és tsa.) 1878–1903 u.	VI. O-utca. 11./VI. sugár út 3.	V. váczi-körút 14.	VI. nagymező-u. 20
Riskó J. és társa 1875–1896	VIII. Kerepesi út 61.	VIII. Kerepesi út 29.	VIII. Kerepesi út 29.
Schmidt Ede 1880–1903 u.	VIII. örömvölgy-u. 13.	VIII. stáció-u. 65.	VIII. Baross-u. 61.
Schöff (Karl) 1867–1896	Király utca. 61./66.	Király utca 72., 91.	VII. Damjanich-u. 56. (1896)
Szerdahelyi Mór 1873–1903	II. fhg. Albrecht-út és fő-u. 1053	II. fhg Albrecht-út 9. jégverem-u. 7.	VII. Rottenbiller utca 30.

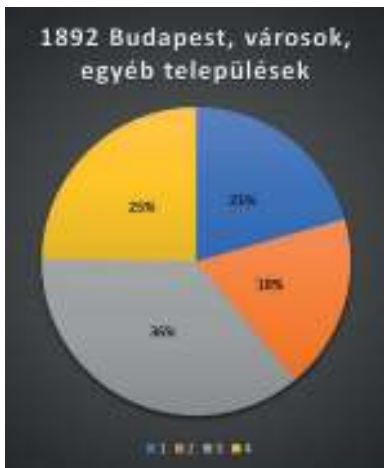
* Goszleth István ugyan csak 1883-ban veszi át Kozmata műtermét (ahol műhelyvezető), de későbbi verzóin az 1879-es székesfehérvári éremét is szerepelteti,

8. melléklet

3–4. kördiagram

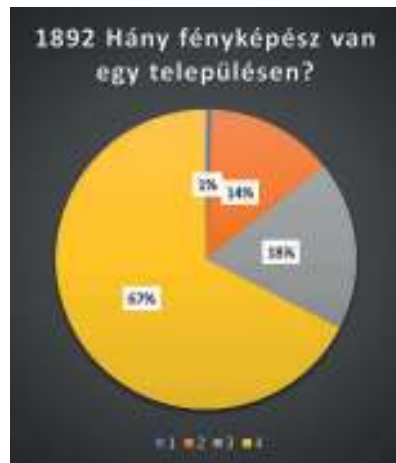
Fényképészek Budapesten és vidéken, 1890 (1892)

3. 1892 Budapest, városok, egyéb települések

1. 24 városban van 3–9 műterem, összesen pedig 66 működik (21%)
2. 82 nem városi településen 89 műterem található, hét helységben 2, a többiben egy (18%)
3. 67 városban működik 1 vagy 2 műterem, számuk összesen 131 (36%)
4. Budapesten 74 műtermet regisztráltak, vagyis az összes fényképész negyede a fővárosban van (25%)

4. 1892 Hány fényképész van egy településen?

Budapesttel együtt összesen 175 településen működnek fényképészek

1. Egy településen, Budapesten 10-nél több, a statisztika szerint 74 fényképész van (1%)
2. Összesen 24 városban működik 3–9 fényképész (összlétszámuk 66) (14%)
3. Olyan település, ahol 2 fényképész dolgozik, 32 számolható meg, ami 64 fényképész (18%)
4. Ebből adódóan a legtöbb helységben, 118 településen egyetlen fényképész dolgozik (67%)

Mit mutat ez a két ábra? Az 1890-as népszámlálási adatok nyomán összeállított, 1892-ben kiadott statisztika 391 fényképészt jegyez országosan, ebben benne van *Horvát-Szlavónország* 20 települése 31 céggel, amivel fentebb nem számolunk. Vagyis ezt levonva a szám 360 – ebbe viszont Fiume 3 fényképésze is beleértendő. Az adatokat különbözőképp rendezve és összevetve az általános népszámlálási adatokkal, néhány szembetűnő tényre figyelhetünk fel.

A fényképészek döntő többsége városokban dolgozott, a vándorfényképészt nehéz megszámolni. Mit tekintünk itt városnak? A KSH 1893-as kiadványában (40–42.) felsorolt 131, városként megnevezett települést vettük alapul, közülük 20 ezer lakos feletti 38, Budapesttel együtt 39. A táblázat külön említi Újpestet és Erzsébetvárost is. (1870-ben a városok száma 80. 1913-ban 20 000 lakos felett Magyarországon 57 város volt. Illetve 2020-ban Magyarországon 3155 település található, melyek közül 364 rendelkezik városi ranggal.) Budapesten kívül összesen 174 településen 286 fényképész- (cég) működött az *Iparosok címjegyzékének* felsorolása szerint (Jekelfalussy, 1892: Magyarország 579–581. l.; Budapest 1925. l.; Fiume 2062. l.), amiből Budapestet nem számítva megállapítható, hogy 91 városban 197 műterem működik (vagyis 40 városban nincsen fényképész), de ezek eloszlása nem egyenletes. Ezen túl 82 nem városként nyilvántartott helységben találunk összesen 89 fényképészt, ebből 7 településen 2-t, a maradék 82 helyen 1-t. Utóbbihoz a városokat hozzávéve 118 olyan helység van, ahol csak 1 fényképész/cég/-műterem került a statisztikába, 130, ahol több, de legfőljebb 9 (Arad), míg Budapesten 74. Kapcsoljuk ide a lakosság létszámának (a potenciális megrendelők, képre kerülők) alakulását:

A Magyar birodalom polgári népessége, 1890-es népszámlálás, 30.					
	1850	1857	1869	1880	1890
Magyarország	11 554 877	12 067 183	13 561 245	13 728 622	15 133 494
Fiume	10 568	13 074	17 884	20 981	29 494
<i>Horvát-Szlavonország</i>	1 626 608	1 688 256	1 838 198	1 892 499	2 186 410
Összesen	13 191 553	13 768 513	15 417 327	15 642 102	17 349 398

	1850	1857	1869	1880	1890
Budapest lakosság*	156 506	186 945	254 476	360 551	491 938

* Az adatok valamelyest eltérnek a *Budapest félszázados fejlődése 1873–1923*. Budapesti Statisztikai Közlemények 53, 1925. nyomán már idézett adatoktól, mivel a számítás szempontja itt más volt.

Ha 17 349 398 lakosra jut 391 cég országosan, akkor 44 372 lakosra jut egyetlen (állandó) fotós. Vagy, csak Magyarország és Fiume adataival számolva, 15 162 988 lakos és 360 fotográfus viszonylatában 42 119 lakosonként egy fényképész. 1880-ban ez a viszonyszám 53 418 (13 728 622 főre 257 fotós) vagyis mondhatnánk, hogy a fényképészek szaporulata a lakosság növekedésénél 10 év átlagában kétségtől nagyobb. De ha ezt összevetjük a városi adatokkal, azért a létszám jelentősnek nem mondható. Budapest arányszáma itt 6648.

Az adatok forrásai:

„A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás (1893)”, in *Magyar Statisztikai Közlemények Új folyam*, I. köt. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1893).

Dr. JEKELFALUSSY József, *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke 1892*. (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság 1892), 1925.

Mindkét kiadvány elérhető a Hungaricana adatbázisban az Interneten.

